

Ministerie van Defensie

Rijksjaarverslag 2017 x Defensie

Vergaderjaar 2017–2018

---

34 950 X

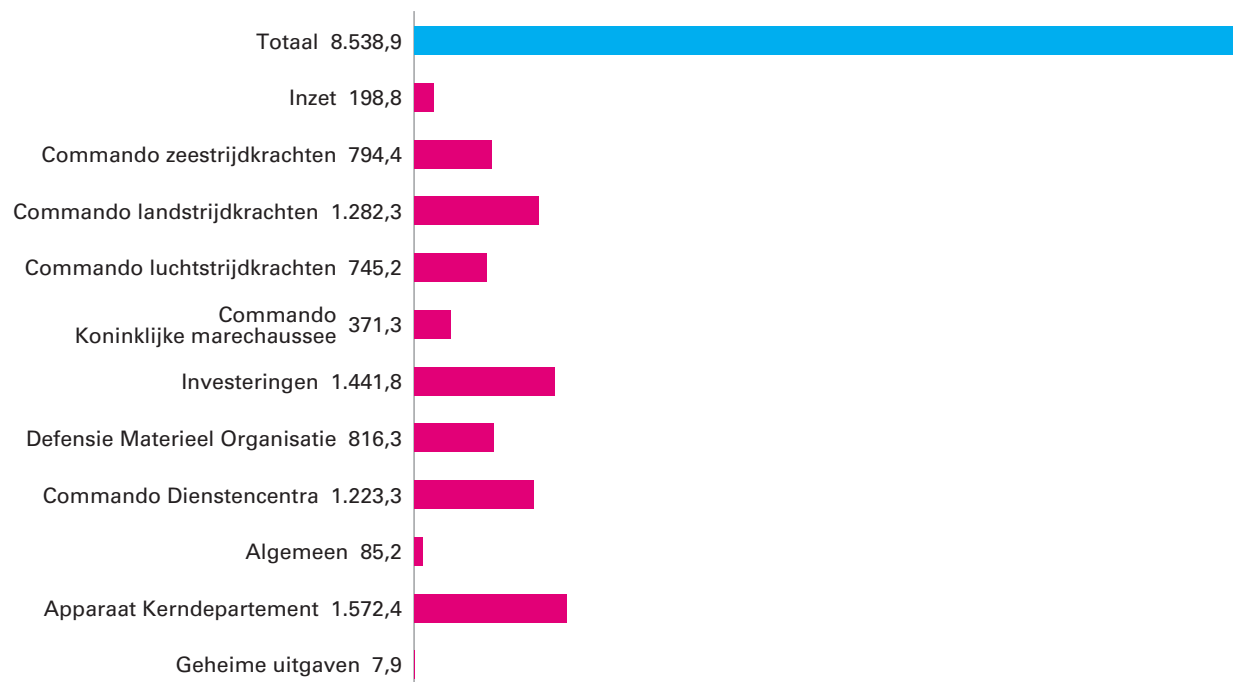
**Jaarverslag en slotwet Ministerie van Defensie
2017**

Nr. 1

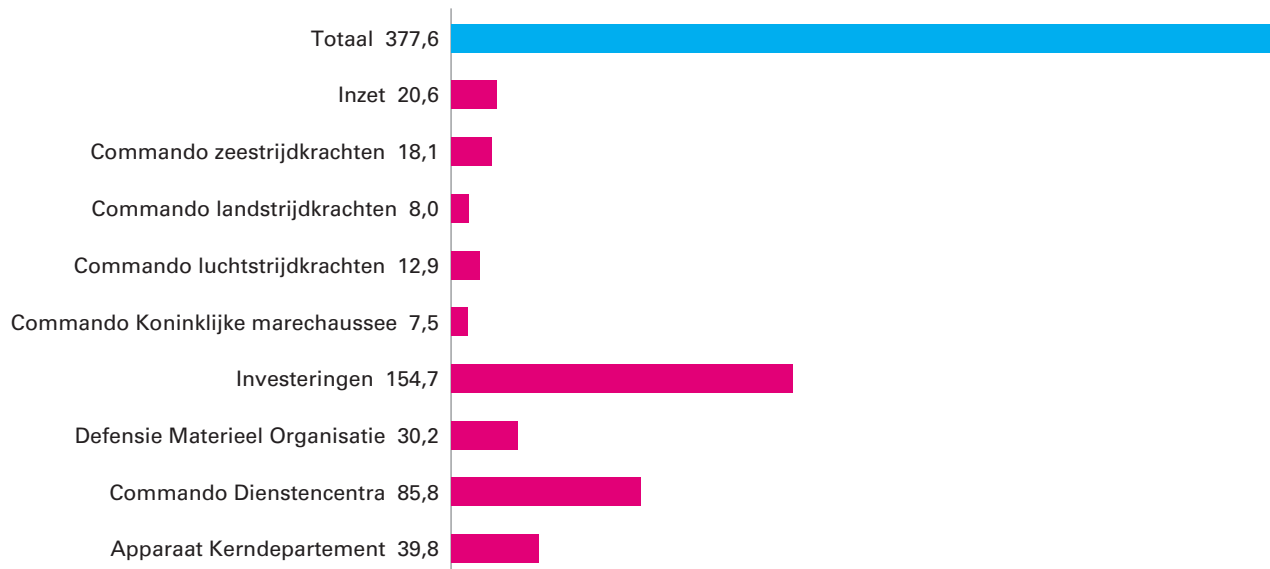
JAARVERSLAG VAN HET MINISTERIE VAN DEFENSIE (X)
Aangeboden 16 mei 2018

Gerealiseerde uitgaven en ontvangsten verdeeld over de beleidsartikelen en de niet-beleidsartikelen

Uitgaven begroting X Defensie 2017 In miljoenen euro

Ontvangsten begroting X Defensie 2017 In miljoenen euro

INHOUDSOPGAVE

A. Algemeen	4
1. Aanbieding van het jaarverslag en verzoek tot decharge-verlening	4
2. Leeswijzer	7
B. Beleidsverslag	11
3. Beleidsprioriteiten	12
4. Beleidsartikelen	23
4.1 Beleidsartikel 1 Inzet	23
4.2 Beleidsartikel 2 Taakuitvoering zeestrijdkrachten	31
4.3 Beleidsartikel 3 Taakuitvoering landstrijdkrachten	36
4.4 Beleidsartikel 4 Taakuitvoering luchtmacht	40
4.5 Beleidsartikel 5 Taakuitvoering marechaussee	43
4.6 Beleidsartikel 6 Investeringskrijgsmacht	46
4.7 Beleidsartikel 7 Ondersteuning krijgsmacht door Defensie Materieel Organisatie	58
4.8 Beleidsartikel 8 Ondersteuning krijgsmacht door Commando DienstenCentra	61
5. Niet-beleidsartikelen	64
5.1 Niet-beleidsartikel 9 Algemeen	64
5.2 Niet-beleidsartikel 10 Apparaat Kerndepartement	65
5.3 Niet-beleidsartikel 11 Geheime uitgaven	67
5.4 Niet-beleidsartikel 12 Nog onverdeeld	68
6. Bedrijfsvoeringsparagraaf	69
C. Jaarrekening	78
7. Departementale verantwoordingsstaat	78
8. Samenvattende verantwoordingsstaat agentschappen	79
9. Jaarverantwoording agentschappen per 31 december 2017	80
10. Saldibalans	97
11. WNT-verantwoording 2017 Ministerie van Defensie	106
D. Bijlagen	110
Bijlage 1: Toezichtrelaties en Zelfstandige Bestuursorganen en Rechtspersonen met een Wettelijke Taak	110
Bijlage 2: Afgerond Evaluatie- en overig onderzoek	112
Bijlage 3: Inhuur externen	117
Bijlage 4: Overzicht Budget Internationale Veiligheid (BIV)	118
Bijlage 5: Integriteitsmeldingen	119
Bijlage 6: Rapportage burgerbrieven	120
Bijlage 7: Lijst met afkortingen	122

A. ALGEMEEN

1. AANBIEDING VAN HET JAARVERSLAG EN VERZOEK TOT DECHARGEVERLENING

AANBIEDING EN VERZOEK TOT DECHARGEVERLENING

Aan de voorzitters van de Eerste en de Tweede Kamer van de Staten-Generaal.

Hierbij bied ik, mede namens de Staatssecretaris van Defensie, het departementale jaarverslag van het Ministerie van Defensie over het jaar 2017 aan.

Onder verwijzing naar de artikelen 2.37, tweede en derde lid, en 2.40 van de Comptabiliteitswet 2016 verzoek ik de beide Kamers van de Staten-Generaal de Minister van Defensie decharge te verlenen over het in het jaar 2017 gevoerde financiële beheer.

Voor de oordeelsvorming van de Staten-Generaal over dit verzoek tot dechargeverlening stelt de Algemene Rekenkamer als externe controleur op grond van artikel 7.14, eerste lid, van de [Comptabiliteitswet 2016](#) een rapport op. Dit rapport wordt separaat door de Algemene Rekenkamer aan de Staten-Generaal aangeboden. Het rapport bevat de bevindingen en het oordeel van de Rekenkamer op basis van artikel 7.12, van de [Comptabiliteitswet 2016](#), over:

- a. de financiële verantwoordingsinformatie in de jaarverslagen, bedoeld in artikel 3.8 van de [Comptabiliteitswet 2016](#);
- b. de totstandkoming van de niet-financiële verantwoordingsinformatie in de jaarverslagen, bedoeld in artikel 3.9 van de [Comptabiliteitswet 2016](#);
- c. de financiële verantwoordingsinformatie in het Financieel jaarverslag van het Rijk, bedoeld in artikel 2.35 van de [Comptabiliteitswet 2016](#);
- d. het gevoerde begrotingsbeheer, het financieel beheer en de materiële bedrijfsvoering, bedoeld in de artikelen 3.2 tot en met 3.4 van de [Comptabiliteitswet 2016](#) en de daartoe bijgehouden administraties van het Rijk;
- e. de centrale administratie van de schatkist van het Rijk van het Ministerie van Financiën.

Bij het besluit tot dechargeverlening worden verder de volgende, wettelijk voorgeschreven, stukken betrokken:

- a. het Financieel jaarverslag van het Rijk over 2017;
- b. het voorstel van de slotwet dat met het onderhavige jaarverslag samenhangt;
- c. het rapport van de Algemene Rekenkamer over het onderzoek van de centrale administratie van de schatkist van het Rijk en van het Financieel jaarverslag van het Rijk;
- d. de verklaring van goedkeuring van de Algemene Rekenkamer over de in het Financieel jaarverslag van het Rijk opgenomen rijksrekening van uitgaven en ontvangsten over 2017, alsmede over de rijkssaldibalans over 2017 (de verklaring van goedkeuring, bedoeld in artikel 7.14, tweede lid, van de [Comptabiliteitswet 2016](#)).

Het besluit tot dechargeverlening kan niet worden genomen, voordat de betrokken slotwet is aangenomen en voordat de verklaring van goedkeuring van de Algemene Rekenkamer is ontvangen.

De Minister van Defensie,

A.Th.B. Bijleveld-Schouten

Dechargeverlening door de Tweede Kamer

Onder verwijzing naar artikel 2.40 van de Comptabiliteitswet 2016 verklaart de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal dat de Tweede Kamer aan het hiervoor gedane verzoek tot dechargeverlening tegemoet is gekomen door een daartoe strekkend besluit, genomen in de vergadering van

De Voorzitter van de Tweede Kamer,

Handtekening:

Datum:

Op grond van artikel 2.40, derde lid, van de Comptabiliteitswet 2016 wordt dit originele exemplaar van het onderhavige jaarverslag, na ondertekening van de hierboven opgenomen verklaring, ter behandeling doorgezonden aan de voorzitter van de Eerste Kamer.

Dechargeverlening door de Eerste Kamer

Onder verwijzing naar artikel 2.40 van de Comptabiliteitswet 2016 verklaart de Voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal dat de Eerste Kamer aan het hiervoor gedane verzoek tot dechargeverlening tegemoet is gekomen door een daartoe strekkend besluit, genomen in de vergadering van

De Voorzitter van de Eerste Kamer,

Handtekening:

Datum:

Op grond van artikel 2.40, vierde lid, van de Comptabiliteitswet 2016 wordt dit originele exemplaar van het onderhavige jaarverslag, na ondertekening van de hierboven opgenomen verklaring, doorgezonden aan de Minister van Financiën.

2. LEESWIJZER

Opzet jaarverslag

In het jaarverslag 2017 wordt verantwoording afgelegd over de gerealiseerde uitgaven ten opzichte van de begroting 2017 (Kamerstuk [34 550 X](#)). Het jaarverslag bestaat uit een deel algemeen (incl. de aanbieding en het verzoek tot dechargeverlening, de leeswijzer), het beleidsverslag (incl. de beleidsprioriteiten, de (niet-) beleidsartikelen, de bedrijfsvoeringsparagraaf), de jaarrekening (incl. departementale verantwoordingsstaat, samenvattende verantwoordingsstaat agentschappen, jaarverantwoording agentschappen per 31 december 2017, saldibalans en WNT-verantwoording 2017 Ministerie van Defensie) en een aantal bijlagen. In het jaarverslag wordt onderscheid gemaakt tussen financiële en niet-financiële informatie. De financiële informatie valt onder de reikwijdte van de door de Auditdienst Rijk afgegeven controleverklaring. De focusonderwerpen voor de verantwoording van het Rijk over 2017 zijn toetsbare beleidsplannen en verplichtingen: pijler van het budgetrecht. Aandacht aan toetsbare beleidsplannen (het moet duidelijk zijn welke doelen met het beleid worden nagestreefd, wat de financiële gevolgen zijn, en, waar mogelijk, welke doelmatigheid wordt verwacht) zal in de ontwerp-begroting 2019 en in bijlage 2: overzicht met afgerond evaluatie- en overig onderzoek worden besteed. Voor de verplichtingen wordt een casus (Chinook) uitgewerkt die in het Financieel jaarverslag van het Rijk 2017 zal terugkomen.

Beleidsprioriteiten

De kern van het jaarverslag wordt gevormd door het beleidsverslag (deel B).

Beleidsartikelen

Bij de beleidsartikelen zijn algemene doelstellingen geformuleerd en de financiële gevolgen van de beleidsmatige verschillen (grensbedrag van € 5 miljoen voor artikel 1, 2, 4, 5, 7 en € 10 miljoen voor de artikelen 3, 6, 8) worden per defensieonderdeel toegelicht bij de tabellen «Budgettaire gevolgen van beleid». Voor technische mutaties worden de grensbedragen verdubbeld. Daarnaast kunnen waar nodig (los van de grensbedragen) opmerkelijke verschillen nader zijn toegelicht.

Informatie over de inzetbaarheid en gereedheid van een krijgsmacht is operationeel gevoelig. Potentiële tegenstanders zijn actief op zoek naar dergelijke informatie en kunnen er misbruik van maken. Enige terughoudendheid is dus geboden. Dit mag echter geen belemmering vormen voor de informatiepositie van de Eerste en Tweede Kamer. Om die reden is de gevoelige informatie over inzetbaarheid en gereedheid gebundeld in een vertrouwelijke bijlage die tegelijkertijd met het jaarverslag aan de Kamer zal worden aangeboden.

Bij beleidsartikel 1 Inzet wordt de inzet voor de krijgsmacht verantwoord. Dit betreft de bijdragen van Defensie aan crisisbeheersingsoperaties, contributies aan *common funded* NAVO- en EU-operaties, inzet voor nationale en Koninkrijkstaken en overige inzet. Het artikel bevat ook een overzicht van de structurele inzet die in andere beleidsartikelen is verantwoord, bijvoorbeeld door de Koninklijke Marechaussee, de Explosieven Opruimingsdienst Defensie en de Kustwachten.

In de beleidsartikelen 2 tot en met 5 wordt de taakuitvoering verantwoord voor Zeestrijdkrachten, Landstrijdkrachten, Luchstrijdkrachten, Marechaussee en de inzet waartoe zij gemandateerd zijn, voor zover deze niet valt onder artikel 1.

In beleidsartikel 6 zijn de investeringen verantwoord voor de krijgsmacht, te weten investeringen in materieel, infrastructuur en IT. Daarnaast zijn de verkoopopbrengsten van afstoting van materieel en infrastructuur bij dit beleidsartikel verantwoord.

Bij de beleidsartikelen 7 Ondersteuning door Defensie Materieel Organisatie en 8 Ondersteuning door Commando Diensten Centra zijn de uitgaven en verplichtingen verantwoord voor de ondersteunende en dienstverlenende defensieorganisaties.

Niet-beleidsartikelen

Bij de niet-beleidsartikelen worden de financiële gevolgen van de opmerkelijke verschillen (grensbedrag van € 2 miljoen voor artikel 9, van € 10 miljoen voor artikel 10) per niet-beleidsartikel toegelicht. Daarnaast kunnen waar nodig (los van de grensbedragen) opmerkelijke verschillen nader zijn toegelicht. Verschillen in niet-beleidsartikel 11 Geheime uitgaven worden aan de president van de Algemene Rekenkamer toegelicht. Niet-beleidsartikel 12 Nog onverdeeld wordt altijd toegelicht.

In het niet-beleidsartikel 9 Algemeen worden de niet specifiek aan een defensieonderdeel toe te wijzen programma-uitgaven opgenomen. In het niet-beleidsartikel 10 Apparaat Kerndepartement worden de uitgaven ten behoeve van het centrale apparaat van Defensie verantwoord. Hieronder vallen de uitgaven voor de Bestuursstaf, de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) en pensioenen en uitkeringen, wachtgeld, inactiviteitswedden en Sociaal Beleidskader (SBK)-gelden. Ten slotte worden in de niet-beleidsartikelen 11 en 12 de Geheime uitgaven en de verantwoording voor Nog onverdeeld opgenomen.

Bedrijfsvoeringparagraaf

De bedrijfsvoeringsparagraaf bestaat uit drie paragrafen, een uitzonderingsrapportage, rijksbrede bedrijfsvoeringsonderwerpen en belangrijke ontwikkelingen en verbeteringen in de bedrijfsvoering.

Jaarrekening

In dit hoofdstuk zijn opgenomen de verantwoordingsstaat en de saldi-balans van het Ministerie van Defensie. Ook is de verantwoording van de agentschappen opgenomen. Tenslotte is de rapportage over de Wet Normering Topinkomens opgenomen als onderdeel van de Jaarrekening.

Bijlagen

Als bijlagen zijn opgenomen een overzicht met toezichtrelaties en ZBO's en RWT's (bijlage 1), een overzicht met afgerond evaluatie- en overig onderzoek (bijlage 2), een overzicht van inhuur externen (bijlage 3), een overzicht van het Budget Internationale Veiligheid (BIV) (bijlage 4), een overzicht van integriteitsmeldingen (bijlage 5), een rapportage burgerbrieven (bijlage 6) en een lijst met afkortingen (bijlage 7). De vertrouwelijke inzetbaarheidsrapportage wordt separaat aangeboden.

Groeiparaagraaf

Voor het opstellen van het departementaal jaarverslag gelden de Rijksbegrotingsvoorschriften (RBV) van de Minister van Financiën. Als gevolg van wijzigingen in deze voorschriften en door ontwikkelingen bij Defensie zijn de volgende veranderingen doorgevoerd ten opzichte van het jaarverslag 2016:

- De cirkeldiagrammen die inzicht bieden in de realisatie op artikel-niveau zijn gewijzigd naar staafdiagrammen. Daarmee wordt visueel meer inzicht geboden in de uitgaven en ontvangsten per beleidsartikel, die daarmee onderling beter vergelijkbaar worden;
- Art. 10 Centraal apparaat is conform RBV gewijzigd in art. 10 Apparaat Kerndepartement en art. 12 Nominaal en onvoorzien wordt art. 12 Nog onverdeeld;
- Voor de verantwoording 2017 heeft de Tweede Kamer «toetsbare beleidsplannen» als focusonderwerp aangewezen. Gevolg hiervan is dat in de bijlage «Afgerond evaluatie en overig onderzoek» is aangegeven bij welke nieuwe beleidsplannen in 2017 op voorhand (ex ante) doelen en financiële consequenties helder waren en op voorhand inzicht bestond in doeltreffendheid en doelmatigheid. Met dit nieuwe focusonderwerp is het focusonderwerp «beleidsdoorlichtingen» van vorig jaar komen te vervallen. Belangrijkste gevolg is dat in de tabel «Realisatie beleidsdoorlichtingen» niet langer de geplande en behandelde beleidsdoorlichtingen worden opgenomen;
- Op 1 juli 2017 is de Evaluatiewet WNT in werking getreden. De Evaluatiewet WNT regelt onder meer dat de openbaarmakingsverplichtingen niet langer bij wet, maar in de nieuwe artikelen 5, 5a en 5b van Uitvoeringsregeling WNT zijn geregeld ([Staatscourant 2017, nr. 23427](#)). De openbaarmakingsverplichtingen zijn daarbij op enkele onderdelen vereenvoudigd. Model 3.70 voor de WNT-verantwoording 2017 sluit aan bij de nieuwe verplichtingen en is daarom ten opzichte van de WNT-verantwoording 2016 op enkele onderdelen gewijzigd;
- Commando DienstenCentra (CDC) is in 2017 veranderd in Defensie Ondersteuningscommando (DOSCO). Voor de leesbaarheid ten opzichte van de begroting 2017 wordt in het jaarverslag CDC aangehouden;
- Op grond van het overgangsrecht in artikel 10.2 van de Comptabiliteitswet 2016 blijven voor de jaarverslagen en slotwetten over 2017 de bepalingen uit de Comptabiliteitswet 2001 en de daarop berustende bepalingen van toepassing, zoals deze golden voor de inwerkingtreding van de Comptabiliteitswet 2016 per 1 januari 2018. Om die reden moet telkens bij de verwijzingen naar de bepalingen van de Comptabiliteitswet 2016 worden gelezen de artikelen van de Comptabiliteitswet 2001 conform de transponeringstabel bij de Comptabiliteitswet 2016, [Stb. 2017, 139](#). Het betreft met name de volgende artikelen:

Artikelen in CW 2016 en CW 2001

Art. in CW 2016	Art. in CW 2001
3.2 – 3.4	19, eerste lid; 21, eerste en tweede lid
3.5	22, eerste lid; 26, eerste lid
3.8	58, eerste lid, onderdeel a, en derde lid; 61, derde lid
3.9	58, eerste lid, onderdeel b en c
2.37	60, tweede en derde lid; 63, eerste en vierde lid
2.35	61, tweede tot en met vierde lid
2.40	64
7.12	82, eerste lid; 83, eerste lid
7.14	82, vijfde lid; 83, tweede tot en met vierde lid

B. BELEIDSVERSLAG

Inleiding

Defensie beschermt wat ons dierbaar is en oefent haar grondwettelijke taken uit in een veiligheidsomgeving die sterk aan verandering onderhevig is, ook in 2017. Binnenlandse en internationale veiligheidsproblemen grijpen steeds meer in elkaar en steeds vaker zijn instabiele landen rondom Europa daarvan de oorzaak. Met het regeerakkoord «Vertrouwen in de toekomst» (oktober 2017) heeft dit kabinet het belang onderstreept van een veelzijdig inzetbare krijgsmacht. Nederland heeft een dergelijke krijgsmacht harder nodig dan ooit om zijn belangen en waarden te beschermen in binnen- en buitenland. Daarom investeert dit kabinet ongeveer € 1,5 miljard in de mensen en de middelen van Defensie. Het kabinet wil de mensen bij Defensie nadrukkelijk een nieuw perspectief bieden. Voorts is het van belang dat verouderde wapensystemen worden vervangen door modern materieel en de gereedheid en inzetbaarheid van militaire eenheden verder wordt versterkt.

2017 was ook een jaar waarin duidelijk werd dat Defensie het beter moet en kan doen als het gaat om het bieden van een veilige werkomgeving voor haar medewerkers. De dodelijke voorvallen in Kidal en Ossendrecht en de integriteitsschendingen in Schaarsbergen hebben dit pijnlijk duidelijk gemaakt. De conclusies van de onderzoeken van de Onderzoeksraad voor veiligheid (OVV) en daarna de commissie Van der Veer waren stevig en helder. Om die reden wordt er intensief gewerkt aan maatregelen om het werken bij Defensie zowel in Nederland als in missiegebieden veiliger te maken. Het integrale plan van aanpak ter verbetering van de veiligheid bij Defensie is in maart 2018 aan de Tweede Kamer aangeboden.

3. BELEIDSPRIORITEITEN

In de begroting 2017 zijn de volgende prioriteiten opgenomen:

1. Versterken van de gereedheid van de krijgsmacht;
2. Vernieuwen van het operationele domein en de ondersteuning;
3. Verdiepen van de internationale samenwerking;
4. Verankeren van financiële duurzaamheid;
5. Investeren in goed werkgeverschap.

1. Versterken van de gereedheid van de krijgsmacht

Defensie heeft afgelopen jaar intensief gewerkt aan het herstel van de basisgereedheid. In aanvulling op eerdere intensiveringen is hiervoor in 2017 € 197 miljoen aan de defensiebegroting toegevoegd.

Met het herstel van de basisgereedheid is toegewerkt naar het herstel van de operationele gereedheid van de eenheden. Operationele gereedheid wordt gevormd door drie elementen: materiële gereedheid, personele gereedheid en geoefendheid. Er is voortgang geboekt, maar de herstel-inspanningen werden ook bemoeilijkt door personele tekorten en het omvangrijke beroep op de krijgsmacht.

Materiële gereedheid

In 2017 is verder gewerkt aan de uitvoering van het plan van aanpak «Verbeteren Materiële Gereedheid». Dit heeft ertoe geleid dat bij enkele geprioriteerde wapensystemen een stijgende lijn in de materiële gereedheid is te onderkennen. Deze stijgende lijn is nog niet bij alle wapensystemen zichtbaar, mede door een personeelstekort in een aantal cruciale categorieën, zoals technisch personeel. Ook waren er enkele onvoorziene materiële problemen, zoals defecten met het blusleiding-systeem van de patrouilleschepen.

Personele gereedheid

De personele gereedheid staat onder druk door een lage vulling van de organisatie (zie ook de Personeelsrapportage). De uitdaging om tijdig te kunnen beschikken over voldoende en goed opgeleid personeel is in het licht van de aantrekkende arbeidsmarkt groter geworden. Voorheen deden tekorten zich vooral voor in specifieke schaarste categorieën, zoals medisch, technisch en ICT-personeel, maar inmiddels heeft het zich uitgebreid naar andere categorieën personeel, zoals infanteristen en mariniers. Naast werving van nieuw personeel behoeft het behoud van huidig personeel de aandacht. In 2017 is het actieplan «Behoud en werving» (Kamerstuk [33 763, nr. 134](#)) gestart om dit probleem aan te pakken. Ook het arbeidsvoorwaardenakkoord uit 2017 draagt hieraan bij.

In 2017 is een start gemaakt met de invoering van de adaptieve krijgsmacht (Kamerstuk [34 550, nr. 73](#)). Op 26 oktober 2017 is de Kamer geïnformeerd over de voortgang (Kamerstuk [33 763, nr. 136](#)). Zoals in de rapportage beschreven, vraagt de toepassing van het concept van de adaptieve krijgsmacht om veranderingen in de organisatie en een andere manier van denken van de medewerkers. Defensie kan deze omslag alleen maken met behulp van de politiek, het bedrijfsleven, andere overheidsorganisaties, de centrales van overheidspersoneel en de samenleving. Samen met deze partners zal Defensie de komende jaren de adaptieve krijgsmacht verder ontwikkelen.

Geoefendheid

In 2017 is door deelname aan verschillende oefeningen verder gewerkt aan het herstel van de geoefendheid van het optreden in een grootschalig conflict en bij hogere dreigingsscenario's.

CZSK heeft daarvoor zowel in het voor- als najaar deelgenomen aan de internationale oefening *Joint Warrior* voor de kust van Schotland (waaraan marine-, luchtmacht- en landmachteenheden meededen) en aan de internationale oefening *Formidable Shield*. De focus van deze oefening lag op het verbeteren van de internationale samenwerking op het gebied van de verdediging tegen ballistische raketten. Tevens werd deelgenomen aan *US BALTOPS* in het zuidelijke deel van de Baltische Zee en aan *Northern Coast* in de Oostzee. Marinierseenheden hebben in Belize de gecombineerde *Jungle Warfare (instructor) Course* (met eenheden van het CLAS) uitgevoerd, in de Verenigde Staten de *Combined Arms Live Fire Exercise* met eenheden van het Amerikaanse Korps Mariniers, bergtraining in Schotland en een *Live Fire Exercise* in het Verenigd Koninkrijk. Verder hebben verschillende CZSK-eenheden deelgenomen aan de grote havenbeschermingsoefening *Port Defender* in Rotterdam.

Het beroep op het CLAS was dit jaar onverminderd groot. Daarbij hadden de landstrijdkrachten te maken met een dalende personele vulling. Hierdoor is het CLAS in staat geweest eenheden gereed te stellen voor missies en opdrachten in onder meer Irak, Afghanistan, Mali, Litouwen, Curaçao, maar bleef de geoefendheid van het optreden in een grootschalig conflict en bij hogere dreigingsscenario's achter. In 2017 heeft het CLAS deelgenomen aan verschillende oefeningen. Zo is er begin 2017 op brigadeniveau geoefend ten behoeve van het multinationalaal en grootschalig optreden en is het Duits-Nederlandse hoofdkwartier succesvol gecertificeerd als *Joint Task Force Headquarter (land)*.

In 2017 heeft CLSK gewerkt aan het herstel van de brede inzetbaarheid door deelname aan verschillende grootschalige oefeningen zoals *Red Flag*, *Frisian Flag*, *Fighter Weapon Instructor Training*, *Joint Warrior* en *Swift Response*. Deze oefeningen waren meer dan voorheen gericht op het oefenen onder zware omstandigheden in complexe scenario's. Ook heeft nachtvliegen een substantieel deel uitgemaakt van het trainingsprogramma. Hierdoor is de geoefendheid van het CLSK in brede zin versterkt, de F-16 en de luchtgevechtsleiding hebben de norm voor operationele gereedheid gerealiseerd. De helikoptereenheden van CLSK hebben helaas niet het hele oefenprogramma kunnen doorlopen. Dit kwam onder meer door personele tekorten en specifieke reservedelen die niet voorradig waren.

De KMar heeft met verschillende pelotons voor de hoog risico beveiliging en met interdepartementale partners geoefend en gewerkt aan de interoperabiliteit, harmonisatie en samenwerking. Daarnaast heeft de bijstandseenheid van de KMar geoefend met haar Spaanse counterpart om de samenwerking en interoperabiliteit verder te versterken en te verdiepen.

Naast deze grote oefeningen oefenden de operationele commando's dagelijks met kleinere eenheden.

2. Vernieuwen van het operationele domein en de ondersteuning

Investerings

In 2017 heeft Defensie € 1,4 miljard geïnvesteerd. Dit heeft geresulteerd in een investeringsquote van 17,3 procent. De gerealiseerde investeringsquote is in lijn met de stijging van de quote sinds 2014, elk jaar met circa een procentpunt. De verwachting is dat de stijgende trend van de investeringsquote de komende jaren doorgaat, gezien ook het saldo openstaande investeringsverplichtingen van € 4,6 miljard. Dit is € 0,7 miljard hoger dan de stand ultimo december 2016.

De voortgang van een aantal projecten wordt hieronder toegelicht. Voor het volledige overzicht zie Artikel 6, Investerings.

- Vervanging onderzeeboten. In juli 2017 is er een Algemeen Overleg onderzeeboten geweest. Na het AO is gestart met de onderzoeksfase (B-fase) van het project. De B-fase zal in 2018 worden voltooid.
- LC-fregatten. Zoals gemeld in het Materieelprojectenoverzicht 2017 over het project «Instandhoudingsprogramma LC-fregatten» zijn in december 2016 twee van de drie hoofdcontracten gesloten met Thales Nederland. Op 21 juni 2017 heeft de Kamer de brief ontvangen over het derde hoofdcontract (Kamerstuk [27 830, nr. 174](#)). In juli 2017 is dit derde hoofdcontract gesloten en daarmee is dit project overgegaan naar de realisatiefase.
- Landing Craft Utility (LCU). In 2017 is het contract getekend voor het project *Midlife Upgrade Landing Craft Utility* (MLU LCU), het project is aangevangen.
- Munitie. In het kader van de versterking van de basisgereedheid zijn in 2017 de voorraden conventionele munitie verder aangevuld.
- Multi Role Tanker Transport (MRTT). Op 29 juni 2017 zijn Duitsland en Noorwegen toegetreden tot het MRTT-programma. Luxemburg besloot al eerder hieraan deel te nemen en België volgde op 14 februari 2018. Vanwege de toetreding van Duitsland, België en Noorwegen wordt de gezamenlijke MRTT-vloot uitgebreid naar acht vliegtuigen.
- Defensie Operationeel KledingSysteem (DOKS). Het project Defensie Operationeel KledingSysteem (DOKS) is in 2016 gestart. In 2017 is de verwerving voorbereid. De aanschaf en invoering van de nieuwe helmen gebeurt vanaf 2018. Daarna volgt de kleding (2019–2022).
- Chinook. Na het besluit in 2015 veertien nieuwe Chinook CH-47F MYII CAAS helikopters aan te schaffen (kamerstuk [27 830, nr. 157](#)) heeft Defensie in 2017 het besluit genomen de zes oudere Chinook CH-47F (NL) helikopters te moderniseren en op dezelfde standaard te brengen als de veertien aangeschafte Chinooks (Kamerstuk [27 830, nr. 208](#)).
- Verwerving F-35. Het F-35 Joint Program Office werkt aan een meerjarige bestelling van de F-35 om de stuksprijs te verlagen. Nederland heeft besloten om aan deze meerjarige bestelling deel te nemen met in totaal 24 toestellen, waarvan er in drie achtereenvolgende jaren (2020, 2021 en 2022) telkens acht zullen worden geleverd.
- IT. De aanbesteding van de nieuwe IT-infrastructuur is in volle gang. De selectiefase is eind 2016 voltooid en heeft geresulteerd in de selectie van twee partijen voor de dialoog met de markt. De uitkomst van deze fase is voorgelegd aan het Bureau ICT Toetsing (BIT). De bevindingen van het BIT worden verwerkt in het technische deel van de dialoog. Dit technische deel zal naar verwachting halverwege 2018 worden afgesloten.

Cyber

Zoals bleek uit onder andere het jaarlijkse Cyber Security Beeld Nederland, is het cyber-dreigingsbeeld in 2017 verder verslechterd. Aanvallen met zogenaamde gijzelingssoftware zorgden wereldwijd voor het uitvallen van systemen in de energie- en transportsector, ziekenhuizen, overheidsinstanties en andere vitale sectoren. In deze context heeft Defensie haar eigen cybercapaciteiten verder versterkt. Het cyberdomein vergt naast de juiste middelen vooral veel menskracht. Voor de bescherming van onze defensienetwerken, de inzet van cybermiddelen in militaire operaties of het vergaren van inlichtingen worden veelal dezelfde kennis, vaardigheden, technieken en materieel gebruikt. Daarom is het van belang dat de verschillende geledingen van Defensie zo geïntegreerd mogelijk werken. Dit leidt tot synergie, noodzakelijke kennisdeling en een doelmatig en doeltreffend gebruik van schaarse middelen en expertise.

Het Defensie Cyber Commando (DCC), verantwoordelijk voor de ontwikkeling en inzet van offensieve cybercapaciteiten, is versterkt om invulling te geven aan de grote vraag naar ondersteuning van de operationele commando's op cybergebied en om de kennisfunctie verder uit te breiden. De MIVD is versterkt om inlichtingenmiddelen optimaal te kunnen inzetten ter ondersteuning van de militaire taakuitvoering in het cyber domein en om actieve verdedigingsmaatregelen verder uit te bouwen. Ook is verder gewerkt aan een nauwere samenwerking tussen DCC en MIVD, in lijn met de Defensie Cyber Strategie.

Het Defensie *Computer Emergency Response Team* (DefCERT) is veelvuldig betrokken bij ontwikkelingen, onderzoeken en incidenten in het cyberdomein en draagt bij aan Defensiebrede *awareness*-trainingen. Verdere versterking van het DefCERT is voorzien ten behoeve van detectie en ondersteuning van operationele eenheden. Daarnaast is in 2017 verder gewerkt aan het doorontwikkelen van het *Security Operations Centre* (SOC), waarin alle beheerorganisaties samenwerken om alle netwerken, IT-diensten en Sensoren, Wapen- en Commandosystemen (SEWACO) van Defensie in Nederland en in operatiegebieden dag en nacht te monitoren en te beschermen.

Kennis en het innovatieve vermogen

Eind 2016 is de Strategische Kennis & Innovatie Agenda (SKIA) uitgebracht. Aan de hand van de SKIA is in 2017 de defensiekennisbasis in overleg met de kennisinstituten herijkt. Instandhouding van een brede, defensie-specifieke kennisbasis en onderzoekscapaciteit blijft het uitgangspunt. Daarbij werken kennisinstellingen en Defensie, als eindgebruiker, nauw samen. Verder heeft Defensie via de Nationale Wetenschapsagenda (NWA) van OCW aansluiting gevonden met voor Defensie fundamenteel onderzoek door universiteiten en onderzoeksinstellingen, bijvoorbeeld op terreinen als big data en kwantum. Dat gebeurt in samenwerking met TNO.

3. Verdiepen van de internationale samenwerking

Bilateraal

In 2017 heeft Defensie de internationale militaire samenwerking verder verdiept, vooral met de strategische partners België en Luxemburg, Duitsland, Frankrijk, Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten.

De nauwe samenwerking tussen België, Luxemburg en Nederland is het afgelopen jaar voortgezet. De 13 Lichte Brigade, de Belgische Mediane Brigade en het Luxemburgse *Centre Militaire* hebben zich in 2017 voorbereid op de bijdragen aan de *EU Battlegroup* in 2018. Tevens besloten België en Nederland in 2017 tot nauwere samenwerking tussen het Korps Mariniers en de Belgische Lichte Brigade.

Voorts ging op 1 januari 2017 de gezamenlijke bewaking van het Benelux-luchtruim van start. België en Nederland vervullen deze taak op rotatiebasis voor periodes van vier maanden. Het is daarom niet langer noodzakelijk dat zowel België als Nederland twee F-16's paraat hebben staan voor de *Quick Reaction Alert* (QRA). Op 16 februari 2017 sloten België, Frankrijk, Luxemburg en Nederland een aanvullend verdrag dat het voor Nederlandse jachtvliegtuigen mogelijk maakt het Franse luchtruim in te vliegen ter begeleiding van een verdacht burgervliegtuig vanuit België en Luxemburg. Met Duitsland zijn in 2017 de eerste voorbereidingen getroffen om tot een dergelijke overeenkomst te komen.

De Nederlands-Duitse samenwerking is in 2017 verder verdiept. Op 29 augustus 2017 hebben Duitsland en Nederland een *Technical Arrangement* gesloten inzake de intensivering van de samenwerking op het gebied van de grondgebonden lucht- en raketverdediging. De samenwerking omvat onder meer de integratie van een Duitse luchtverdedigingseenheid, de *Flugabwehrraketengruppe 61*, in het Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando (DGLC). Deze eenheid blijft gevestigd in Duitsland en sinds het najaar van 2017 maken ongeveer tien Duitse militairen deel uit van de DGLC-staf. Voorts zijn eenheden van de marine en het Duitse *Seebataillon* geïntegreerd in een amfibische taakgroep. Tijdens de oefening *Northern Coast* in september 2017 heeft deze taakgroep *initial operational capability* bereikt. Daarnaast hebben Duitse speciale eenheden het afgelopen jaar het *Joint Support Ship* (JSS) Zr.Ms. Karel Doorman gebruikt als oefenplatform, onder meer als commandoplatform en als uitvalsbasis voor een anti-terreuroefening.

Ook de samenwerking met andere strategische partners is verdiept. Zo is de samenwerking tussen de 13 Lichte Brigade en de Franse *9^e Brigade d'Infanterie de Marine* geïntensiveerd. Deze eenheden hebben op stafniveau gezamenlijk geoefend en kennis uitgewisseld over licht gemotoriseerd optreden. Met Noorwegen heeft Nederland afgesproken dat de Nederlandse mariniers niet alleen in Noord-Noorwegen de koudweertraining zullen volgen, maar ook ter plaatse met Noorse landeenheden zullen oefenen. Nederland heeft de samenwerking in het kader van de *Joint Expeditionary Force* (JEF) met het Verenigd Koninkrijk verdiept door deel te nemen aan een grote JEF-oefening en door twee Nederlandse stafofficieren te plaatsen op het JEF-hoofdkwartier. De goede samenwerking met de Verenigde Staten is voortgezet. Zo hebben de landen deelgenomen aan de oefening *Formidable Shield* om ballistische raketten te detecteren en onderscheppen.

Tot slot is vooruitgang geboekt met het *Multi Role Tanker Transport* (MRTT)-programma voor het opzetten van een multinationale vloot van tanker-transportvliegtuigen. Nederland is de *lead nation* van dit programma.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)

De NAVO heeft de afgelopen jaren militaire maatregelen genomen om de geloofwaardige afschrikking te garanderen, waaronder de uitbreiding van de *NATO Response Force* (NRF) en de oprichting van een vooruitgeschoven aanwezigheid in de Baltische staten en Polen (*Enhanced Forward Presence*, EFP). Nederland levert elk jaar bijdragen aan de NRF, in 2017 met ongeveer 270 militairen aan de multinationale *battlegroup* onder leiding van Duitsland in Litouwen. Ook België, Luxemburg en Noorwegen leverden bijdragen aan deze eenheid. Daarnaast leverde ons land in 2017 een *raiding squadron* mariniers aan de landcomponent van de *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF). Verder maakten een luchtverdedigings- en commandofregat en twee mijnenjagers voor periodes van vier maanden deel uit van de staande NAVO-vlootverbanden en was een onderzeeboot beschikbaar voor inzet in NAVO-verband. Voorts leverde Nederland in de tweede helft van 2017 F-16's aan de luchtcomponent van de VJTF en waren vier F-16's met een langere reactietijd beschikbaar.

Naast activiteiten in het kader van de collectieve verdediging, richt de NAVO zich ook op het verspreiden van stabiliteit, vooral ten zuiden van het verdragsgebied. In februari 2017 stemden de Ministers van Defensie in met de oprichting van een *hub* voor het zuiden in het *Joint Forces Command* Napels. Deze *hub* zal de *situational awareness* van het bondgenootschap verbeteren en de NAVO-activiteiten gericht op het verspreiden van stabiliteit op de zuidflank coördineren. De NAVO ontplooit op de zuidflank onder meer *Defence Capacity Building* activiteiten ter ondersteuning van partnerlanden. Zo ondersteunt het bondgenootschap Irak en Jordanië met advies en trainingen, waaronder de *NATO Training and Capacity Building Iraq*, (NTCB)-I. Nederland heeft hiervoor enkele experts geleverd.

Tijdens de speciale bijeenkomst van de staatshoofden en regeringsleiders van de NAVO-landen op 25 mei 2017 besloten de bondgenoten dat de NAVO een grotere rol moet spelen op het gebied van terrorismebestrijding. Daartoe werd een actieplan aangenomen. De bondgenoten gaan meer informatie delen en in het NAVO-hoofdkwartier wordt een *terrorism intelligence cell* opgericht. Verder is de inzet van de *Airborne Warning And Control System* (AWACS) radarvliegtuigen ter ondersteuning van de anti-ISIS coalitie uitgebreid en is de NAVO toegetreden tot de deze coalitie.

Tot slot zijn het afgelopen jaar stappen gezet ter verbetering van de EU-NAVO samenwerking. In oktober 2017 vonden in de EU en de NAVO parallelle en gecoördineerde oefeningen plaats. Nederland blijft pleiten voor de verdieping van de EU-NAVO samenwerking, bijvoorbeeld op het gebied van grensoverschrijdend militair transport. In december 2017 is militaire mobiliteit aangenomen als nieuw gezamenlijk voorstel voor EU-NAVO samenwerking.

Europese Unie

Het afgelopen jaar zijn in EU-verband belangrijke stappen gezet om de internationale militaire samenwerking te ondersteunen en te bevorderen. De *EU Global Strategy* van 2016 is nader uitgewerkt in het *Implementation Plan on Security and Defence*, het Europees Defensie Actieplan (EDAP) van de Europese Commissie en in de voorstellen voor het versterken van EU-NAVO samenwerking. De meest in het oog springende initiatieven zijn de permanent gestructureerde samenwerking (*Permanent Structured Cooperation*, PESCO) en het Europees Defensiefonds (EDF).

PESCO biedt een institutioneel raamwerk om binnen de kaders van de EU met een groep lidstaten de samenwerking op gebied van veiligheid en defensie te intensiveren. Dit past in het streven om als Europa meer verantwoordelijkheid te nemen op veiligheidsgebied. Op 11 december 2017 nam de Raad Buitenlandse Zaken het Raadsbesluit aan waarmee PESCO formeel is opgericht. Het is de bedoeling dat de lidstaten die deelnemen aan PESCO intensiever samenwerken bij het ontwikkelen en aanschaffen van defensiecapaciteiten en een grotere bereidheid hebben om deel te nemen aan EU-missies en -operaties. De deelnemende landen voldoen aan een aantal criteria en zijn onderling twintig *commitments* (verbintenissen) aangegaan. Nederland acht het van belang dat PESCO-projecten toegevoegde waarde hebben en op korte termijn tot concrete resultaten leiden. Voorts is Nederland *lead nation* van het project Militaire Mobiliteit. Dit project is het grootste PESCO-project met 24 deelnemende lidstaten. Met dit project wordt getracht om militaire mobiliteit in de EU te verbeteren door het wegnemen van fysieke, juridische en regelgevende obstakels.

De Europese Commissie publiceerde op 7 juni 2017 een verordening inzake het EDF. Het EDF is een uitwerking van het Europees Defensie Actieplan en heeft tot doel de Europese industriële basis te versterken en lidstaten te stimuleren om samen defensiecapaciteiten te ontwikkelen. Het fonds bestaat uit een onderzoeksdeel en een capaciteitendeel. Het capaciteitendeel (*European Defence Industrial Development Programme*, EDIDP) maakt het onder voorwaarden mogelijk om onder meer haalbaarheidsstudies, het ontwikkelen en testen van prototypes en het certificeren van producten of technologieën mede te laten financieren door de Europese Commissie.

In het najaar heeft de *trial run* van de *Coordinated Annual Review on Defence* (CARD) plaatsgevonden. Het doel van CARD is meer transparantie en coherentie in de nationale defensieplanningscycli te creëren. Het Europees Defensieagentschap (EDA) zal met CARD de defensieplanning van de lidstaten in kaart brengen en daarmee capaciteitstekorten identificeren. Nederland krijgt zo inzicht in de strategische keuzes van belangrijke bondgenoten, wat betere afstemming en samenwerking mogelijk maakt. Het EDA was zeer te spreken over de door Nederland aangeleverde informatie. Op basis van de aangekondigde verhoging van defensie-uitgaven en de Defensienota zal een actualisatie van de informatie plaatsvinden.

In 2017 is vooruitgang geboekt op de vier belangrijkste capaciteitsontwikkelingsprogramma's die de Europese Raad is overeengekomen, namelijk *Air-to-Air Refueling* (AAR), *Remotely Piloted Aircraft Systems* (RPAS), *Governmental Satellite Communication* en *cyber defence*. Nederland is *lead nation* van het *Multi-Role Tanker Transport* (MRTT)-project dat invulling geeft aan *Air-to-Air Refueling*.

Het *European Union Police Services Training* (EUPST II) programma bevordert de opbouw van politie- en gendarmeriecapaciteiten, interoperabiliteit en harmonisatie en het internationale netwerk voor deelname aan crisisbeheersingsoperaties voor onder andere de EU, VN, en de Afrikaanse Unie. De Koninklijke Marechaussee is voorzitter van het consortium dat het trainingsprogramma gedurende de periode 2015–2018 uitvoert.

4. Verankeren van financiële duurzaamheid

Met het centraal stellen van het thema «financiële duurzaamheid» heeft Defensie gewerkt aan een realistisch evenwicht tussen doelstellingen, capaciteiten, activiteiten en middelen op basis van transparante en betrouwbare financiële informatie.

In 2017 is de voorbereiding van besluitvorming van de individuele investeringen verder verbeterd. Zo is een instructie voor het uitvoeren van een kosten baten analyse (KBA) vastgesteld in aanvulling op de eerdere actualisatie van de ramingssystematiek en een nieuwe instructie risicomanagement. Voorts is in 2017 studie verricht naar de prijsontwikkeling van Defensie-specifieke uitgaven van 2010 tot en met 2015 en er is gewerkt aan een meerjarige duurzame investeringsplanning. De uitkomsten hiervan worden meegenomen bij het opstellen van de nieuwe Defensienota.

5. Investeren in goed werkgeverschap

Op 24 november jl. is het arbeidsvoorwaardenakkoord 2017–2018 ondertekend. Op grond hiervan wordt onder meer de nieuwe diensteinde-regeling voor militair personeel ingevoerd en wordt in overleg met de bonden de komende tijd een ander personeelssysteem geïntroduceerd dat bijdraagt aan de ontwikkeling van het personeel en de in-, door- en uitstroom van personeel beter in balans brengt. Het overleg over het pensioenstelsel voor militairen heeft geleid tot de afspraak dat er uiterlijk 1 oktober 2018 overeenstemming is over een structurele defensiespecifieke middelloonpensioenregeling die per 1 januari 2019 zal worden geïmplementeerd.

In 2017 was sprake van meer inzet van reservisten. Daarnaast is in 2017 een start gemaakt met de invoering van de adaptieve krijgsmacht waarbij meer wordt samengewerkt met civiele partners. Bij de defensieonderdelen zijn voor het burgerpersoneel 24 loopbaanbegeleiders aangesteld. Medewerkers kunnen bij deze loopbaanbegeleiders terecht voor gesprekken over en assistentie bij het maken van loopbaankeuzes. Het bij de Defensie Materieel Organisatie ontwikkelde *re-employment* programma (REP) wordt momenteel defensiebreed ingevoerd. REP biedt burgermedewerkers de mogelijkheid tijdelijk ander werk te doen op een werkervaringsplaats. Beide maatregelen moeten de mobiliteit van burgermedewerkers verhogen.

Het verbeteren van de personele vulling, als onderdeel van het herstel van de basisgereedheid, is in toenemende mate een uitdaging bij een aantrekkende en tegelijkertijd vergrijzende arbeidsmarkt. Verschillende maatregelen gericht op behoud en werving van personeel zijn geïdentificeerd en in uitvoering genomen. Zo worden militairen die uitvallen in de initiële opleiding waar mogelijk elders binnen Defensie herplaatst en zijn er meer startersfuncties voor burgerpersoneel gecreëerd. De uitvoering van deze maatregelen is belegd bij de defensieonderdelen onder aansturing van een centrale projectorganisatie.

Behoud van welzijn en gezondheid is cruciaal om inzetbaar te zijn en te blijven. Recent zijn de reorganisaties van de militaire gezondheidszorg afgerond. Daarnaast is een begin gemaakt met het programma Medische Gezondheidszorg 2020 dat beoogt de kwaliteit van (operationele) zorg te waarborgen.

Defensie richt zich tevens op duurzame inzetbaarheid van haar medewerkers door te investeren in hun persoonlijke en professionele ontwikkeling. Een deel van het bij het Defensie ingestroomde personeel komt in aanmerking voor een loopbaan voor het leven. Dit verplicht Defensie, binnen haar personeelssystematiek, aandacht te schenken aan tussentijdse uitstroom van personeel. Daarom is het belangrijk werknemers op te leiden en voor de externe arbeidsmarkt aantrekkelijk te maken en te houden. Om die reden blijft Defensie, ook na beëindiging van het Sectorplan Politie en Defensie, investeren in het waarderen en valideren van defensieopleidingen. Hierdoor kunnen defensiemedewerkers met een verkort opleidingstraject een civiel diploma behalen.

Inzet van de krijgsmacht in 2017

Strijd tegen Islamitische Staat (ISIS)

In 2017 bleef Nederland bijdragen aan de strijd tegen ISIS, onder andere door militaire steun en training aan de Iraakse strijdkrachten, inclusief de Koerdische Peshmerga. De bijdrage aan de trainingsmissie in Irak is verlengd. Deze had een omvang van ongeveer 155 militairen. In Jordanië verzorgden ongeveer 30 Nederlandse militairen de *force protection* van het Belgisch F-16-detachement dat werd ingezet in de strijd tegen ISIS.

MINUSMA

Nederland droeg in 2017 met ongeveer 290 militairen bij aan de VN-missie in Mali, MINUSMA. Het kabinet heeft in 2017 besloten om de Nederlandse bijdrage te verlengen tot eind 2018. De bijdrage is verkleind en heeft in 2018 een omvang van ongeveer 250 militairen.

Resolute Support

In 2017 is de bijdrage aan Resolute Support, de NAVO-missie in Afghanistan, met ongeveer 100 militairen voortgezet. Voorts is besloten deze bijdragen ook in 2018 te continueren, waarbij een chirurgisch team van zeven personen is toegevoegd.

Atalanta

Nederland heeft van 11 september tot 16 november 2017 met Zr. Ms. Rotterdam een bijdrage geleverd aan EU-Operatie Atalanta, tegen piraterij in de Hoorn van Afrika. Daarnaast heeft Defensie gedurende het gehele jaar Vessel Protection Detachements (VPD) ingezet ter bescherming van de Nederlandse koopvaardij.

Kleine bijdragen

In 2017 leverde Nederland een aantal kleine bijdragen aan missies in Afrika en het Midden-Oosten, waaronder UNMISS, UNDOF, EUTM Mali en EUTM Somalië. In artikel 1 (Inzet) is een overzicht van de (kleine) bijdragen aan missies opgenomen.

Nationaal

Ook in 2017 heeft Defensie een bijdrage geleverd aan de nationale veiligheid onder civiel gezag. De Marechaussee heeft nationale politietaken uitgevoerd en de Luchtmacht heeft het Nederlandse luchtruim met jachtvliegtuigen beveiligd. Ook heeft Defensie ondersteuning verleend aan de civiele autoriteiten, zowel in Nederland als in het Caribisch deel van het Koninkrijk, in de vorm van militaire bijstand en steunverlening.

Orkaan Irma

Met meer dan 1.000 militairen, de inzet van Zr.Ms. Karel Doorman, de Kustwacht CARIB en diverse transportvliegtuigen heeft Defensie na de passage van orkaan Irma bijstand verleend aan de Bovenwindse eilanden. Defensiepersoneel is onder andere ingezet bij de evacuatie van inwoners, ordehandhaving, noodherstel en de distributie van goederen en voedsel. Met de *Multinational Caribbean Coördination Cell* (MNCCC) – een tijdelijk samenwerkingsverband tussen Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië – werd een efficiënte inzet van lucht- en zeetransport gegarandeerd.

NAVO

Nederland heeft in dit kader in 2017 een bijdrage geleverd aan de door Duitsland geleide multinationale *battlegroup* in Litouwen. Deze bijdrage van ongeveer 270 militairen wordt in 2018 voortgezet. In 2017 heeft Nederland ook eenheden beschikbaar gesteld aan de *NATO Response Force* (NRF). Nederland leverde een *raiding squadron* mariniers met gevechtssteun en logistieke ondersteuning (een eenheid van compagnie-grootte) aan de door het Verenigd Koninkrijk geleide *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF). Tevens leverde Nederland een bijdrage aan de *Standing Naval Forces* (SNF). Zo hebben twee mijnenjagers elk voor een periode van drie tot vier maanden deel uit gemaakt van de staande mijnenjagersverbanden en leverde Nederland een fregat voor twee perioden van drie maanden. In de tweede helft van het jaar is voorts een onderzeeboot op afroep beschikbaar gesteld voor de SNF. Daarnaast leverde Nederland in 2017 vier F-16's voor *Baltic Air Policing*. Tot slot stelde Nederland samen met Duitsland het hoofdkwartier van het Eerste Duits-Nederlandse Legerkorps als *Joint Task Force Headquarters* beschikbaar aan de NAVO. Dit hoofdkwartier zal tot juli 2018 gereedstaan om deze rol te vervullen.

Realisatie Beleidsdoorlichtingen									
Artikel	Naam artikel	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Geheel artikel?
1	Inzet	x							nee
1	Inzet		x						nee
1	Inzet							x	nee
2	Taakuitvoering CZSK						x		nee
3	Taakuitvoering CLAS							x	nee
4	Taakuitvoering CLSK			x					nee
5	Taakuitvoering KMar			x					nee
6	Investerings krijgsmacht								
7	Ondersteuning krijgsmacht door Defensie Materieel Organisatie								
8	Ondersteuning krijgsmacht door CDC			x					nee
8	Ondersteuning krijgsmacht door CDC					x			nee
9	Algemeen								
10	Apparaat Kerndepartement								
11	Geheime uitgaven								
12	Nog onverdeeld								

Voor het meest recente overzicht van de programmering van beleidsdoorlichtingen, klik op deze link: <http://www.rijksbegroting.nl/beleidsevaluaties/evaluaties-en-beleidsdoorlichtingen/2017>.

Voor de realisatie van andere onderzoeken, zie de bijlage «afgerond evaluatie- en overig onderzoek» (bijlage 2).

Overzicht van risicoregelingen

Per 31 december 2017 is er één openstaande garantie. Het betreft een overeenkomst met de Vereniging Verbond van Verzekeraars over de verzekeraarbaarheid van personeel. De looptijd is onbepaald en er is geen gegarandeerd bedrag vastgesteld. De overeenkomst regelt de verhouding tussen het Ministerie van Defensie en de Vereniging met als doel de belemmeringen die defensieambtenaren in het maatschappelijk verkeer ondervinden als gevolg van uitsluitingsclausules bij levensverzekeringen, gekoppeld aan de financiering van een woning, weg te nemen. In 2017 zijn er geen aanspraken geweest.

4. BELEIDSARTIKELLEN

4.1 Beleidsartikel 1 Inzet

Algemene doelstelling

De krijgsmacht is er voor de verdediging en bescherming van de belangen van het Koninkrijk, alsmede voor de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde. Tevens ondersteunt de krijgsmacht civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp, zowel nationaal als internationaal. Om deze taken te kunnen uitvoeren stelt Defensie militaire eenheden gereed die daarvoor kunnen worden ingezet.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is verantwoordelijk voor het beschikbaar stellen en daadwerkelijk inzetten van eenheden om de veiligheid van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied te handhaven. Verder is de Minister in samenwerking met bondgenoten verantwoordelijk voor de uitvoering van bijdragen aan missies voor conflictpreventie, crisisbeheersing en vredesopbouw, zowel in Europa als daarbuiten. Het Koninkrijk der Nederlanden draagt daarmee bij aan de handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde. De eenheden kunnen ook worden ingezet ten behoeve van nationale taken en het verlenen van (internationale) noodhulp.

Onder Beleidsartikel 1 Inzet wordt een overzicht geboden van de gehele inzet van de krijgsmacht. Dit betreft de bijdragen van Defensie aan crisisbeheersingsoperaties, contributies aan common funded NAVO- en EU-operaties, inzet voor nationale en koninkrijkstaken en overige inzet. Het artikel is in de alinea *Toelichting op Nationale inzet* daartoe uitgebreid met één niet-financieel overzicht *Daadwerkelijke inzet 2017 in aantallen* voor de structurele inzet voor nationale- en koninkrijkstaken, bijvoorbeeld door de KMar, de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EODD) en de Kustwachten. In Beleidsartikel 1 is de verantwoording opgenomen van de additionele uitgaven voor inzet onder verantwoordelijkheid van de Commandant der Strijdkrachten. In de beleidsartikelen 2 tot en met 5 wordt de taakuitvoering verantwoord van de Zeestrijdkrachten, Landstrijdkrachten, Luchstrijdkrachten, de Marechaussee en de aan hen gemandateerde inzet, voor zover deze niet valt onder artikel 1.

Beleidsconclusies

Nederlandse militairen zijn in 2017 wederom breed ingezet voor vrede en veiligheid. Gedurende het jaar waren er gemiddeld 1.200 militairen op uitzending. Nederland heeft voor de vooruitgeschoven NAVO-aanwezigheid vanaf maart 2017 ongeveer 270 militairen geleverd aan de multinationale *battlegroup* onder leiding van Duitsland in Litouwen. In de strijd tegen ISIS heeft Nederland bijgedragen met militaire steun en training en advies aan de Iraakse strijdkrachten, inclusief de Peshmerga. Samen met de *force protection* voor de Belgische F-16's en de inzet van het KDC-10 tankvliegtuig en het C-130 transportvliegtuig leverde Nederland ongeveer 155 militairen (in totaal € 39 miljoen). In de VN-missie Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali (MINUSMA) is de *Long Range Recce Patrol Task Group* (LRRPTG) ingezet en tot eind 2017 was Nederland verantwoordelijk voor het beheer van Camp Castor. In Afghanistan heeft Nederland, als onderdeel van de NAVO-missie Resolute Support met ongeveer 100 militairen bijgedragen aan de opbouw van een professioneel veiligheidsapparaat. De Zr.Ms. Rotterdam werd in de Hoorn van

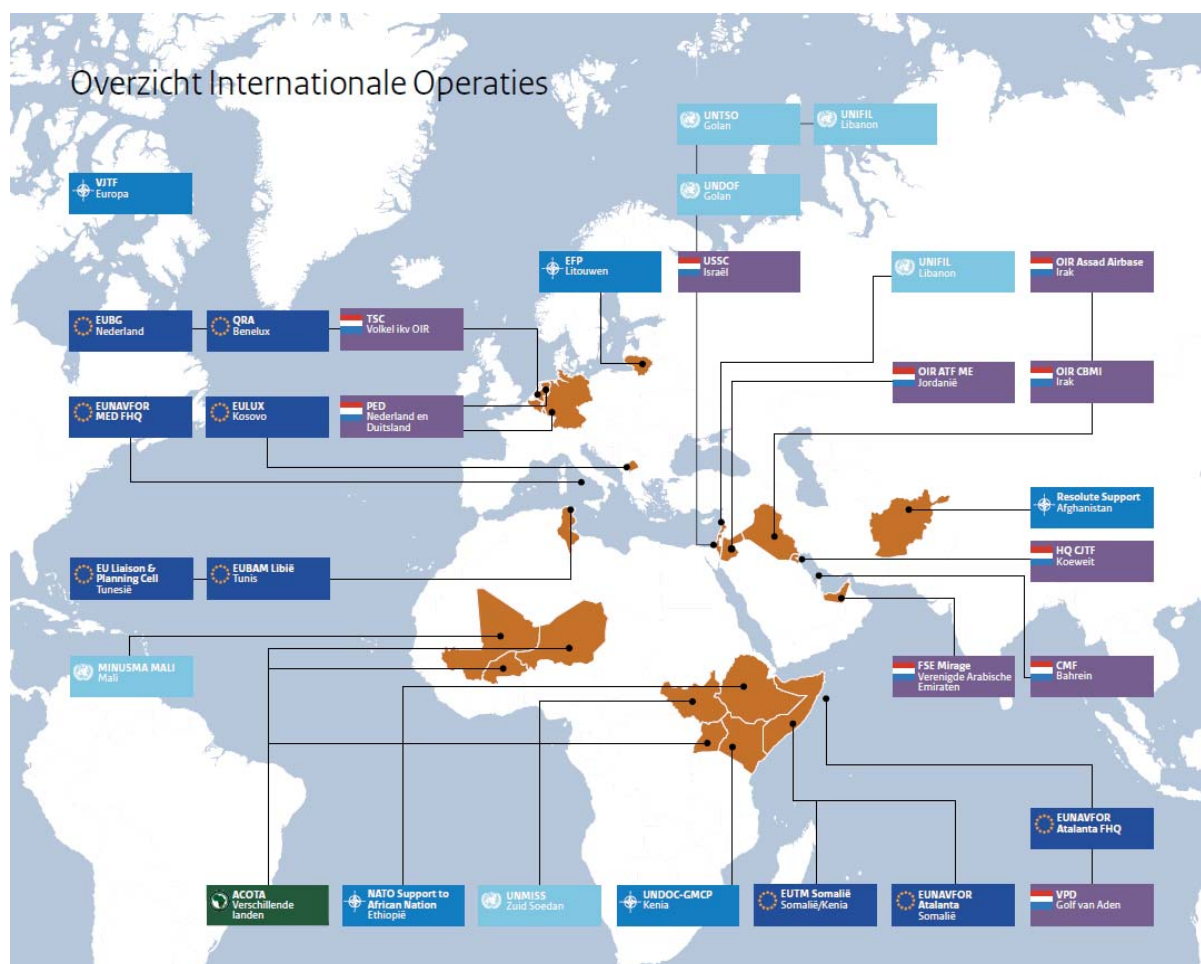

Afrika ingezet voor de bestrijding van piraterij in de EU-operatie Atalanta (€ 4,9 miljoen). Voorts droeg de Nederlandse krijgsmacht kleinschaliger bij aan drie VN- en vijf EU-missies, met een bijdrage variërend van één tot twaalf militairen in het Midden-Oosten, Europa en Afrika.

Naast de internationale inzet was er in 2017 ook de nationale inzet (KMar, EODD, CLSK, CZSK en de Kustwacht) in het kader van militaire bijstand en steunverleningen. Dit is zichtbaar in de tabel Daadwerkelijke inzet 2017 in aantallen.

In een aantal missieramingen (zie tabel Crisisbeheersingsoperaties) is financiële compensatie opgenomen om de negatieve effecten van inzet op de gereedheid en geoefendheid van de krijgsmacht te beperken. Zo zijn bijvoorbeeld kosten opgenomen voor vervangende inhuur van luchttransportcapaciteit in diverse missieramingen als gevolg van de inzet van de KDC-10 en C-130.

Overzicht missies

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 1 Inzet (Bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Vershil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	153.728	263.764	268.240	739.915	136.386	325.793	- 189.407
Uitgaven	177.246	252.576	272.617	277.213	198.791	325.793	- 127.002
Programma uitgaven	177.246	252.576	272.617	277.213	198.791	325.793	- 127.002
Opdracht Inzet							
- Crisisbeheersingsoperaties / Verdeelartikel BIV (HGIS)	170.420	228.517	267.491	275.226	197.553	322.682	- 125.129
- Financiering nationale inzet krijgsmacht	2.581	1.939	2.109	1.787	1.238	3.111	- 1.873
- Overige inzet	4.245	22.120	3.017	200		0	0
<i>Bijdragen door SSO's binnen de opdracht Inzet¹</i>			3.488	708	411	0	411
Programma-ontvangsten	4.807	11.645	35.300	55.395	20.569	33.783	- 13.214
- Crisisbeheersingsoperaties (HGIS)	1.603	8.293	35.212	55.346	20.569	33.783	- 13.214
- Overige inzet	3.204	3.352	88	49	0	0	0

¹ Bijdragen door SSO's in 2017 betreft DTO/DMO OPS (M€ 0,198) en Paresto (M€ 0,213).

Toelichting algemeen

In artikel 1 worden alleen uitgaven voor inzet begroot en verantwoord:

- (1) Voor zover deze uitgaven additioneel zijn. Dit betekent dat vormen van inzet budgettair niet zichtbaar zijn in dit artikel indien geen sprake is van aanvullende uitgaven ten opzichte van de uitgaven voor gereedstelling en instandhouding binnen de artikelen van de operationele commando's (bijvoorbeeld de inzet van helikopters voor *Search and Rescue*) of indien deze worden verrekend met tweeden of derden (bijvoorbeeld noodhulp die wordt verrekend met het Ministerie van Buitenlandse Zaken).
- (2) Voor zover deze inzet onder directe verantwoordelijkheid van de Commandant der Strijdkrachten wordt uitgevoerd. Verschillende vormen van inzet zijn gemandateerd aan de operationele commando's, zoals de inzet voor de Kustwacht, en worden daarom bij die artikelen begroot en verantwoord.
- (3) Om het geïntegreerde karakter te borgen wordt besluitvorming over het Budget Internationale Veiligheid (BIV) interdepartementaal voorbereid en uitgevoerd, waarna jaarlijks bij de eerste suppletoire begroting middelen worden overgeheveld naar de begrotingen van de Ministeries van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking (BH&OS) (€ 60 miljoen) en andere artikelen binnen de Defensiebegroting (€ 59,5 miljoen).
- (4) Bijlage 4 van het jaarverslag geeft een overzicht van de raming en realisatie van het BIV. In de toelichting op de instrumenten wordt op bondige wijze ingegaan op de verschillen (grensbedrag € 5 miljoen) tussen de budgettaire raming en de realisatie.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 5,0 miljoen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

De gerealiseerde verplichtingen zijn € 189,4 miljoen lager dan begroot als gevolg van het overhevelen van kas- en verplichtingenbudget naar de begroting van Buitenlandse Zaken (€ 60 miljoen) en naar de begrotingsartikelen van defensieonderdelen (€ 59,5 miljoen). Hierdoor zijn de verplichtingen niet op dit artikel aangegaan. Verder is er een technische correctie in 2017 van € 27,7 miljoen doorgevoerd in de bestaande overeenkomst voor de meerjarige bijdrage voor de inzet van *Strategic Airlift Capability* (SAC) C-17. Tevens heeft op dit contract een valuta-herwaardering plaats gevonden. Tenslotte zijn er minder verplichtingen aangegaan door het vrijvallen van het niet benutte deel van de vrije ruimte in het budget internationale veiligheid.

Uitgaven

De uitgaven voor artikel 1 zijn met de begroting 2017 vastgesteld op € 325,8 miljoen. In 2017 is € 127 miljoen minder gerealiseerd. Dit is met name veroorzaakt door de overheveling van de middelen naar de begrotingen van Buitenlandse Zaken en BH&OS en andere begrotingsartikelen in de eerste suppletoire begroting.

Toelichting crisisbeheersingsoperaties (HGIS)

Crisisbeheersingsoperaties (HGIS) Bedragen x € 1.000							
	2013	2014	2015	2016	Realisatie 2017	Begroting 2017	Verschil
Uitgaven missies							
AFGHANISTAN	97.645	38.195	21.347	18.271	14.636	7.369	7.267
OCEAN SHIELD	6.043	6.048	36				0
EU ATALANTA	21.148	13.714	12.557	9.403	4.901	1.000	3.901
EUFOR ALTHEA	206	234	318	333	64		64
KFOR	452	343	359	387	149		149
CMF	164	247	352	241	260	250	10
NLTC	11	17	54	226	73		73
UNTSO	571	612	591	633	877	600	277
EULEX	598	568	289	320	82	175	-93
MISSIES ALGEMEEN	2.316	4.913	5.309	8.618	11.110	5.500	5.610
NS2AU	54	98	74	70	82		82
UNMISS	1.514	1.784	1.820	1.029	453	300	153
MFO	234	273	41				0
ACTIVE FENCE (PATRIOTS TURKIJE)	18.620	18.224	4.742	6.942	23		23
EUTM SOMALIE	372	609	686	837	634		634
EUTM MALI	43	80	73	81	72		72
UNDOF	30	105	120	203	159		159
MINUSMA	218	87.672	78.943	80.174	66.388	16.000	50.388
EUFOR CAR		38	24				0

					Realisatie	Begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	
STRIJD TEGEN ISIS (ATF ME & CBMI)		15.983	103.931	110.152	39.077	23.000	16.077
VPD'S			4.293	3.980	6.115	5.300	815
FSE MIRAGE				856	1.076		1.076
EUBAM RAFAH			4				0
EUMAM RCA			112	92	0		0
EU NAVFOR MED			36	1.943	860	1.000	- 140
EUCAP SAHEL MALI			6	17	0		0
SNMG-2 ZR MS AMSTEL				1.809	261		261
SNMG-2 ZR MS RUYTER				2.355	988		988
UNODC					14		14
EUBAM LIBIË					50		50
UNIFIL					55		55
Border Security Teams (BST)					780		780
eFP					20.329		20.329
UNMAS IRQ					6		6
Beëindigde missies	59	15					0
Uitgaven contributies	20.121	38.745	31.372	26.254	27.979	33.000	- 5.021
Totale uitgaven aan missies	170.419	228.517	267.491	275.226	197.553	93.494	104.059
Gereserveerde bijdrages							
Bijdrage vanuit BIV naar defensieonderdelen						51.500	
Overheveling vanuit BIV naar BH&OS						60.000	
Voorziening HGIS						117.688	
Totale budget CBO/BIV						322.682	

In bovenstaande tabel wordt bij de stand begroting 2017 weergegeven hoeveel budget er begroot was per missie. Hieronder worden de verschillen groter dan € 5 miljoen per missie toegelicht.

Resolute Support Mission (RSM) in Afghanistan

In de begroting 2017 is voor Afghanistan een bedrag opgenomen voor de *redeployment* en *reset* van materieel bij de beëindiging van de Nederlandse inzet in Resolute Support.

Echter na het vaststellen van de begroting is besloten de Nederlandse bijdrage te verlengen met een jaar. Dit is vastgelegd in Kamerstuk [27 925, nr. 601](#).

Missies algemeen

De uitgaven voor missies algemeen zijn € 5,6 miljoen hoger dan begroot. Dit wordt veroorzaakt door hogere uitgaven voor de MIVD, meer inzet van Joint Special Operations (JSO) en hogere uitgaven voor onder meer thuisfrontactiviteiten.

MINUSMA in Mali

In de begroting 2017 was de verlenging van de Nederlandse bijdrage aan MINUSMA in 2017 nog niet meegenomen, alleen de *redeployment*. Met de Artikel 100 brief (Kamerstuk [29 521](#), nr. 327) is de verlenging besloten. Er is € 50,4 miljoen meer gerealiseerd dan begroot.

Strijd tegen ISIS in Syrië en Irak

In de begroting 2017 is voor de strijd tegen IS € 23 miljoen begroot. In 2017 zijn nieuwe activiteiten gestart waaronder uitbreiding van het takenpakket van het Nederlands-Belgische *Special Operation Forces* (SOF-)detachement (Kamerstuk [27 925](#), nr. 603), de inzet van de transportvliegtuigen KDC-10 en C-130 en de doorontwikkeling van de bijdrage met speciale eenheden (Kamerstuk [27 925](#), nr. 608). Deze nieuwe activiteiten waren niet opgenomen in de Ontwerpbegroting 2017 waardoor € 16 miljoen meer is uitgegeven dan initieel begroot.

Contributies

De post contributies omvat de Nederlandse contributiebijdragen aan NAVO, *Alliance Operations and Missions* (AOM), EU Athena en het internationale samenwerkingsverband *Strategic Airlift Capability* (SAC) C-17.

De uitgaven voor contributiebijdragen zijn € 5 miljoen lager dan begroot, wat voornamelijk verklaard wordt door een lagere doorbelasting van de uitgaven voor brandstof als gevolg van een fors lagere brandstofprijs dan bij de begroting was voorzien. EU Athena droeg in 2017 bij aan zes militaire operaties.

Toelichting op ontvangsten

Ontvangsten crisisbeheersingsoperaties

In 2017 is € 20,6 miljoen ontvangen. Dit is € 13,2 miljoen minder dan begroot doordat een deel van de in 2017 geplande ontvangsten (van met name de VN voor de missie MINUSMA) reeds in 2016 zijn ontvangen.

Toelichting op Nationale inzet

Daadwerkelijke inzet 2017 in aantallen	Betreft	Realisatie
Explosieven opruiming	aantal inzetten	1.404 CLAS (FNIK)
Explosieven opruiming Noordzee	aantal inzetten	30 CZSK
Duikassistentie	aantal aanvragen	11 CZSK (FNIK)
Strafrechtelijke handhaving rechtsorde	aantal aanvragen	64 Alle krijgsmachtdelen, zonder KMar (FNIK)
Onderscheppingen luchtruim	aantal onderscheppingen	7 CLSK
Handhaving openbare orde en veiligheid	aantal aanvragen	16 Alle krijgsmachtdelen, zonder KMar (FNIK)
Wet Veiligheidsregio	aantal aanvragen	3 KMar (FNIK)
Militaire Steunverlening in het openbaar belang	aantal aanvragen	21 Alle krijgsmachtdelen, zonder KMar (FNIK)
Bijstand Caribische Gebied	aantal aanvragen	14 CZSK (FNIK)

Structurele nationale taken

Defensie voert structurele taken uit ten behoeve van civiele overheden. De financiële middelen van deze structurele taken zijn opgenomen in de verschillende begrotingsartikelen van Defensie. Deze structurele taken zijn

vastgelegd in wet- of regelgeving, inclusief ministeriële besluiten, convenanten of arrangementen. Onder de structurele taken vallen de taken van de KMar, de Kustwacht in Nederland en het Caribisch gebied, luchtruimbewaking, de Bijzondere Bijstandseenheden en de Explosieven-opruiming.

Militaire bijstand en steunverlening (Financiering nationale Inzet Krijgsmacht, FNIK)

Defensie verleent militaire bijstand (MB) voor de handhaving van de openbare orde en veiligheid en voor de strafrechtelijke handhaving van de rechtsorde (MB SHRO). Deze bijstand wordt zowel door de KMar geleverd als door andere eenheden van Defensie. Daarnaast wordt bijstand verleend in geval van een ramp of crisis, of de vrees voor het ontstaan daarvan (Wet Veiligheidsregio). Verder kan een civiele autoriteit/Minister een beroep doen op militaire steunverlening in het openbaar belang (MSOB).

Voorbeelden van nationale taken die Defensie in 2017 gedurende het hele jaar heeft uitgevoerd zijn:

- De *notice to move* (NTM) van batch 1 (200 man) en één compagnie van het Bataljon Bewaken – Beveiligen is op verzoek van de Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid (NCTV) resp. van 8 en 48 uur verkort naar 6 uur NTM.
- De KMar is ook in 2017 door het CZSK en het CLAS ondersteund bij het Mobiel Toezicht Veiligheid (MTV). Door de behoefte aan grotere capaciteit bij de grensbewaking aan de Europese buitengrens in de Nederlandse zeehavens Hoek van Holland, Europoort en IJmuiden ontstond capaciteitstekort binnen de KMar.
- Zoekteams van Defensie hebben ter ondersteuning van zowel de Politie als de Fiscale Inlichtingen en Opsporingsdienst (FIOD) op veel locaties binnen het Koninkrijk gezocht naar verborgen ruimten met daarin bewijsmateriaal zoals wapens, drugs, geld en gegevensdragers.
- Een enkele keer is ook gezocht naar vermiste personen waarbij soms ook aanvullende capaciteiten zoals de *Raven* zijn ingezet. Als voorbeeld heeft Defensie op 9 en 10 oktober, op basis van het tussen Defensie en het Ministerie van Veiligheid en Justitie afgesloten convenant Arrangement Militaire Bijstand Searchcapaciteit, uitvoering geven aan het verzoek van de Hoofdofficier van Justitie om militaire bijstand op grond van PW2012, art 58 SHRO. Deze zoeking is uitgevoerd met 65 militairen voor het gestructureerd en gecoördineerd doorzoeken van (bos)percelen, onder leiding van de politie, op zoek naar een vermist persoon in de omgeving van Huis ter Heide.

Ontwikkeling Militaire bijstand en steunverlening (FNIK):

- In algemene zin zien we een lichte inzet daling van Wet Veiligheidsregio en MSOB activiteiten. Er is een accentverschuiving naar meer MB inzet op basis van de Politiewet.
- Er is een toename in de behoefte aan search- en *Unmanned Aerial Vehicle* (UAV) capaciteit, die is echter niet gegarandeerd en daarom ook niet altijd beschikbaar. De gegarandeerde capaciteiten zijn met name gericht op ondersteuning in het kader van de Wet Veiligheidsregio.
- Door het proactief inzetten van de militaire adviseurs worden de bijstandsaanvragen en steunverzoeken steeds beter *effect-based* gesteld. Daarnaast is zichtbaar dat Politie en veiligheidsdiensten nu meer gericht zijn op de analyse van netwerken alvorens toe te slaan.

Militaire bijstand en steunverlening na orkanen Irma en Maria

Op 6 september heeft de orkaan Irma de eilanden Sint Maarten, Saba en Sint Eustatius hard getroffen. Defensie heeft, op verzoek van de Gouverneur van Sint Maarten, en de Rijksvertegenwoordiger BES (harde) militaire bijstand geleverd vlak voor en direct na de orkaanpassage met eenheden van alle krijgsmachtdelen (land, lucht, marine) met op het hoogtepunt zo'n 1.000 militairen. Directe noodhulp na de orkaanpassage van Irma was gericht op het onder controle brengen en houden van direct aan de ramp gerelateerde gevaarlijke situaties en de handhaving van de openbare orde en veiligheid. De activiteiten bestonden uit het opvangen en evacueren van slachtoffers, het (assisteren bij het) opzetten en organiseren van een noodzakelijke infrastructuur (toegangswegen, vliegveld, haven), het organiseren/distribueren van voedsel, (drink)water en elementaire woon-, sanitaire en energievoorzieningen (ontziltinstallaties, brandstof), het tegengaan van plunderingen, grensbewaking, het handhaven van een avondklok en het (assisteren bij het) herstel en bewaken van de door de orkaan beschadigde gevangenis. Een actieve rol was weggelegd voor de krijgsmacht in samenwerking met (lokale) autoriteiten (nationale en lokale politie en brandweer). Internationale organisaties als het Rode Kruis waren bij de directe noodhulpverlening/humanitaire hulp betrokken.

Maritieme eenheden hebben bovendien van 20 september t/m 2 oktober na de passage van orkaan Maria, die kort na Irma volgde, noodhulp(goederen) geleverd aan het eiland Dominica. Na de noodhulpfase heeft Defensie de verantwoordelijkheden overgedragen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de lokale autoriteiten. Op 29 oktober is de militaire bijstand beëindigd.

Host Nation Support

Host Nation Support (HNS) (gastlandsteun) is de militaire ondersteuning die door Nederland wordt geleverd aan bondgenootschappelijke eenheden en NAVO-organisaties die verblijven op of zich verplaatsen over Nederlands grondgebied. Dit is een nationale verplichting die ten grondslag ligt aan de NAVO. Van 23 oktober tot 16 november 2017 heeft Defensie bijgedragen aan een Host Nation Support Operatie. Het betrof een *redeployment* van een USA *Taskforce* van Duitsland via Eindhoven en Rotterdam naar de USA. Deze HNS Operatie kenmerkte zich bij aanvang door een aantal aanvragen voor militaire verplaatsingen over Nederlands grondgebied en door Nederlands luchtruim van verschillende Amerikaanse instanties.

Met behulp van de NCTV zijn gezamenlijk coördinerende vergaderingen belegd en is de afstemming en informatievoorziening naar de relevante instanties (interdepartementaal) opgestart. Tevens is gebruik gemaakt van het netwerk van de betrokken veiligheidsregio's. Uiteindelijk zijn er 57 helikopters en ruim duizend voertuigen doorgevoerd. De voertuigen zijn via Venlo en de helikopters via Eindhoven naar de Rotterdamse haven gegaan, om vervolgens (waar nodig) ontmanteld te worden en verscheept naar de Verenigde Staten.

4.2 Beleidsartikel 2 Taakuitvoering zeestrijdkrachten

Algemene doelstelling

De zeestrijdkrachten leveren operationeel gereede maritieme expeditiecapaciteit, zowel vloot als mariniers, voor nationale en internationale operaties.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is verantwoordelijk voor de vaststelling van de omvang en samenstelling van de zeestrijdkrachten en van de mate van gereedheid van maritieme eenheden. Voor de maritieme capaciteit van de krijgsmacht is het CZSK verantwoordelijk voor het operationeel gereedstellen en in stand houden van de maritieme eenheden. De zeestrijdkrachten zijn inzetbaar voor zowel nationale als internationale taken.

Beleidsconclusies

In 2017 heeft het CZSK een bijdrage geleverd aan de hoofdtaken van de krijgsmacht en daarmee aan de inzetbaarheidsdoelstellingen van Defensie. Het CZSK heeft gedurende het jaar deelgenomen aan verschillende grote en kleine internationale operaties. Zo heeft CZSK met een *stand by Raiding Squadron* Mariniers aan de VJTF, met een luchtverdedigings- en commandofregat aan de *Standing NATO Maritime Group 1* (SNMG1) en twee mijnenbestrijdingsvaartuigen aan de *Standing NATO Mine Counter Measures Group* (SNMCMG1) bijgedragen. Een *Landing Platform Dock* (LPD) heeft deelgenomen aan de EU-operatie *Atalanta* en hebben *Vessel Protection Detachments* (VPD) schepen beveiligd, beide gericht op piraterijbestrijding. Twee M-fregatten en twee Patrouilleschepen hebben als stationschip in het Caribische gebied geopereerd, er is een onderzeeboot ingezet en eenheden van het Korps Mariniers hebben deelgenomen aan *NATO Training and Capacity Building Iraq*.

Als gevolg van de orkaan Irma is humanitaire assistentie geleverd door het *Joint Support Ship* (JSS), een *Ocean Going Patrol Vessel* (OPV) uitgerust met NH-90, een ondersteuningsvaartuig, 32 *Raiding Squadron* (RSQN), de Compagnie in de West (CIDW), de Curaçaose en Arubaanse Milities (CURMIL/ARUMIL), de *Marine Spearhead Task Unit* (mariniers), stafleden van de *Netherlands Maritime Force* (NLMARFOR) en andere eenheden van CZSK. Daarnaast heeft het luchtverdedigings- en commandofregat (LC-fregat) Zr.Ms. De Ruyter met zijn gemodificeerde *Signal Multibeam Acquisition Radar for Targeting Longrange band* (SMART-L radar) tijdens de oefening *Formidable Shield* succesvol een ballistische oefenraket in de ruimte gedetecteerd en gevolgd.

Toelichting

Doelstellingenmatrix CZSK

De operationele doelstellingen waaraan het CZSK conform de begroting moet voldoen zijn gekwantificeerd en gekwalificeerd naar aantallen operationeel gereede (OG) eenheden.

Doelstellingenmatrix CZSK 2017–2021

Capaciteit	Bouwsteen/ module voor SE	Totaal aantal	Norm- OG	Realisatie
<i>Maritime Battle Staff (MBS)</i>	NLMARFOR/MBS	1	1	
Mariniers- eenheden	Marines Combat Group	2	1	
	Surface Assault & Training Group	1	0,5	
	Sea-based Support Group	1	1	
	NLMARSOF/ SOF squadrons	2	1,5	
<i>Capital ships</i>	Landing Platform Docks	2	1	
	Joint Support Ship	1	0,5	
Fregatten	LC-Fregat	4	2	
	M-Fregat	2	1	
Patrouilleschepen	Ocean Patrolling Vessel	4	2	
Onderzeedienst	Onderzeeboot	4	2	
	Torpedowerkschip	1	0,2	
Mijnenbestrijding	AMBV	6	3	
Duik- en searchcapaciteit	Defensie Duikgroep	1	1	
Hydrografie	HOV	2	1	
CZMCARIB	Compagnie (CIDW/CUR)	1	1	
	Raiding Squadron CARIB	1	1	
	Raiding Troop SXM	1	1	
	FRISC Sqaudron CARIB	1	1	
	Ondersteuningsschip	1	0,7	

Wegens operationele gevoeligheid wordt deze informatie gerapporteerd in de vertrouwelijke bijlage inzetbaarheidsrapportage.

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 2 Taakuitvoering Zeestrijdkrachten (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Vershil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	697.563	750.869	790.537	720.181	805.852	721.477	84.375
Totaal Uitgaven	711.618	736.193	744.365	743.972	794.409	721.477	72.932
Programma-uitgaven	155.982	133.877	135.172	138.630	163.386	132.218	31.168
Opdracht Gereedstelling en instandhouding Commando ZSK	155.982	133.877	135.172	138.630	163.386	132.218	31.168
Gereedstelling ^{1 2}	59.002	36.780	36.346	34.556	34.425	28.401	6.024
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto			2.645	2.480	271		271
– waarvan aan Rijkswaterstaat Corporate Dienst		16.619	16.199	15.519	14.405	12.891	1.514
Instandhouding	96.980	97.097	98.826	104.074	128.961	103.817	25.144
Apparaatsuitgaven	555.636	602.316	609.193	605.342	631.023	589.259	41.764
Personele uitgaven	491.414	534.497	543.656	545.381	564.118	531.133	32.985
– waarvan eigen personeel	491.414	531.846	538.651	539.659	556.965	531.133	25.832
– waarvan externe inhuur ²		2.651	5.005	5.722	7.153		7.153
Materiële uitgaven	64.222	67.819	65.537	59.961	66.905	58.126	8.779
– waarvan IT ²	2.139	3.308	2.488	1.837	2.327	2.680	– 353
– waarvan huisvesting en infra	4.706	5.924	4.360	4.582	3.891	3.727	164
– waarvan overige exploitatie ²	50.732	51.670	56.516	51.603	58.348	50.960	7.388
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto	6.645	6.917	2.173	1.939	2.339	759	1.580
Apparaatsontvangsten	18.882	19.714	14.387	15.841	18.101	16.201	1.900

¹ Binnen het financiële instrument gereedstelling wordt een bijdrage geleverd door batenlastenagenschappen Paresto en Rijkswaterstaat Corporate Dienst. De presentatie van de gegevens van de jaren 2013 t/m 2016 is hierop aangepast.

² Binnen het CZSK is in 2017 voor een bedrag van K€ 1.399 uitgevoerd door SSO DMO/OPS en voor een bedrag van K€ 413 door het Rijksvast-goedbedrijf.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 5,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

CZSK is in 2017 voor een bedrag van € 84,4 miljoen meer verplichtingen aangegaan dan begroot. Uitgangspunt is dat de verplichtingenbegroting gelijk is aan de uitgavenbegroting. Het grootste deel van de overschrijding op de verplichtingen wordt dan ook verklaard door de hogere uitgaven van € 72,9 miljoen.

Verder laat de realisatie van het verplichtingenbudget zien dat er ook contracten zijn aangegaan met een meerjarige betalingenreeks. Dit betreft met name het aangaan van verplichtingen voor het onderhoud van wapensystemen: onderhoudscontracten voor de kustwachtvliegtuigen

(Dorniers) van de Kustwacht (KWNL), de luchtverdedigingsfregatten (LCF) en het hydrografisch vaartuig Snellius. Daarnaast zijn nog diverse bestellingen geplaatst waarbij de leverdata in 2018 valt.

Uitgaven

De uitgaven bij CZSK zijn in totaal € 72,9 miljoen hoger dan in de begroting 2017. Dit wordt zowel veroorzaakt door hogere programma uitgaven (€ 31,2 miljoen) als hogere apparaatsuitgaven (€ 41,8 miljoen).

Gereedstelling

De uitgaven voor gereedstelling zijn in totaal € 6,0 miljoen hoger dan in de begroting 2017. Dit wordt voornamelijk verklaard door uitgaven van € 4,5 miljoen ten behoeve van training en capaciteitsopbouw en civiel-militaire capaciteiten. Het budget hiervoor is beschikbaar gesteld vanuit het BIV. Daarnaast wordt € 2,8 miljoen verklaard door uitgaven voor noodsleephulp en betonning, waarvoor door het Ministerie van Infrastructuur en Milieu budget is overgedragen. Daartegenover staat dat, als gevolg van een verlaging van de tarieven voor de inzet van schepen van de Rijksrederij voor de Kustwacht, de uitgaven ten behoeve van de Douane en de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) € 1,2 miljoen lager zijn.

Instandhouding

De uitgaven voor instandhouding zijn in totaal € 25,1 miljoen hoger dan begroot. Deze hogere uitgaven worden met name veroorzaakt doorerschikkingen binnen de Defensiebegroting ten behoeve van het inlopen van de achterstand in de verwerving van de voorraden die benodigd zijn voor inzet (€ 27,5 miljoen) en herschikkingen als gevolg van een herindeling in het administratief systeem (€ 4,1 miljoen). Daartegenover staan minder uitgaven (€ 8,1 miljoen) doordat het onderhoud aan bijvoorbeeld Zr.Ms. Urk eerder is afgerond dan verwacht waardoor geplande uitgaven voor 2017 al in 2016 hebben plaatsgevonden.

De Groene Draeck is in 1957 door de Nederlandse bevolking aan toenmalig kroonprinses Beatrix geschonken. De Staat gaf bij deze gelegenheid mede het onderhoud van de Groene Draeck als geschenk. De kosten voor het onderhoud aan de Groene Draeck betreffen met name personele kosten en worden daarom onder dit instrument begroot. Naar aanleiding van het second opinion onderzoek (Kamerstukken II, 2015–2016, [34 300 X, nr. 110](#)) en de motie Van der Burg (Kamerstukken II, 2015–2016, [34 300 I, nr. 6](#)) heeft de Minister-President, mede namens de Minister van Defensie, in de brief van 2 juni 2016 gemeld dat het jaarlijks onderhoudsbudget naar 87.000 euro is bijgesteld. De uitvoering van het onderhoud blijft bij het Ministerie van Defensie zolang Prinses Beatrix gebruik maakt van de Groene Draeck. Daarbij is aangegeven dat de daadwerkelijke uitgaven ook bij Defensie over de jaren heen fluctueren. Gestuurd wordt op het niet overschrijden van het totaal beschikbare bedrag (435.000 euro over een periode van vijf jaar, gemiddeld 87.000 euro per jaar). In 2017 zijn het geplande winteronderhoud en twee opdrachten uitgevoerd tijdens het vaarseizoen. De kosten van het totale onderhoud in 2017 zijn uiteindelijk uitgekomen op € 137.000. Met name een onvoorziene, maar noodzakelijke chroom VI sanering en grondig onderhoud van het houtwerk hebben hieraan bijgedragen. Omdat in 2017 meer onderhoud is uitgevoerd en daardoor een overschrijding is opgetreden ten opzichte van het jaarlijks gemiddelde, is er in de komende periode minder onderhoud gepland waarbij geborgd wordt dat de Groene

Draeck veilig kan blijven varen en uiteindelijk binnen het beschikbare budget over vijf jaar blijft.

Apparaatsuitgaven

De uitgaven voor het apparaat zijn in totaal € 41,8 miljoen hoger dan in de begroting 2017. Hiervan wordt € 33,0 miljoen veroorzaakt door hogere uitgaven voor personeel en € 8,8 miljoen door hogere materiële uitgaven.

Personeel

De hogere uitgaven voor personeel worden met name veroorzaakt door het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord (€ 15,5 miljoen), hogere sociale lasten en pensioenen (€ 6,3 miljoen), hogere toelagen voor personeel gestationeerd in het Caribisch gebied als gevolg van de hogere dollar koers (€ 5,0 miljoen) en gestegen kosten voor huisvesting en voeding (€ 5,5 miljoen). Als gevolg van een rechterlijke uitspraak moesten de Defensieonderdelen de vergoeding van huisvesting en voeding van het militaire personeel herzien. Voor CZSK heeft dat geleid tot een verhoogde uitgave.

Materieel

De hogere materiële uitgaven worden met name veroorzaakt door het uitgevoerde levensverlengend onderhoud aan de Landrovers. Als gevolg van de vertraging in de levering van de nieuwe voertuigen is nu levensverlengend onderhoud noodzakelijk. Het onderhoud is onder verantwoordelijkheid van CZSK uitgevoerd omdat het Korps Mariniers als enig onderdeel binnen Defensie nog over Landrovers beschikt.

Ontvangsten

Geen bijzonderheden.

4.3 Beleidsartikel 3 Taakuitvoering landstrijdkrachten

Algemene doelstelling

De landstrijdkrachten leveren operationeel gereede grondgebonden expeditiecapaciteit voor nationale en internationale operaties.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is verantwoordelijk voor de vaststelling van de omvang en samenstelling van de landstrijdkrachten alsmede de mate van gereedheid van de grondgebonden eenheden. Het CLAS is verantwoordelijk voor het operationeel gereedstellen en in stand houden van de eenheden. De landstrijdkrachten zijn inzetbaar voor zowel internationale als nationale taken.

Beleidsconclusies

In 2017 heeft het CLAS een bijdrage geleverd aan de hoofdtaken van de krijgsmacht en daarmee aan de inzetbaarheidsdoelstellingen van Defensie. Zo heeft het CLAS een significante bijdrage geleverd aan de vier grotere missies van Defensie. Zo wordt de kern van de missie in Mali (MINUSMA) gevormd door militairen van de 11e Luchtmobiele Brigade en het Operationeel Ondersteuningscommando Land (OOCL) en levert het CLAS een omvangrijke bijdrage aan *Resolute Support* in Afghanistan, *Operation Inherent Resolve* in het Midden-Oosten en de *enhanced Forward Presence* in Litouwen.

Het CLAS heeft ook dit jaar kleinere bijdragen geleverd aan de European Training Mission (EUTM) in Somalië, *United Nations Mission in South Sudan* (UNMISS) in Sudan, het *Border Security Team* (BST) op Lesbos en de ACOTA-missies in Uganda, Benin en Burkina Faso. Tevens heeft het CLAS invulling gegeven aan de Nederlandse NAVO- en EU-verplichtingen door een bijdrage te leveren aan de *EU Battlegroup* en de VJTF. Verder stond *1 German/Netherlands Corps* (1GNC) *stand-by* als *Joint Force Headquarters* (JFHQ) van de NAVO.

Ook op nationaal gebied is het CLAS in 2017 2180 maal ingezet en het CLAS is betrokken geweest bij de inzet in het Caribisch gebied als gevolg van de orkaan Irma. In het kader van de gegarandeerde capaciteiten heeft de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EODD) 1974 ruimingen uitgevoerd en is er 104 maal militaire bijstand verleend. Voorts heeft het CLAS 87 maal ondersteuning geleverd in het kader van *Host Nation Support*.

Toelichting

Doelstellingenmatrix CLAS 2017–2021				
Capaciteit	Bouwsteen/ module voor SE	Totaal aantal	Norm-OG	Realisatie
HRF (L) HQ	NLD deel staf 1 (DEU/NLD) Corps	1	1	
	NLD deel CIS BN	1	1	
	NLD deel StSpt BN	1	1	
BRIG HQ	Staf	3	1	
	Verkenningsseskadron	3	1	
	ISTAR Module	5	2	
	Cimic Support Element	4	2	
	Psyops Support Element	4	2	
(R) DTF HQ	Hoofdkwartier OOCL	1	1	
BMD, ABT en CRAM (sensor only)	C2 PATRIOT	1	1	
	C2 AGBADS	1	1	
	Patriot Fire Unit	3	3	
	AMRAAM-Peloton	2	2	
	STINGER-Peloton	3	3	
SOF	SOF-Compagnie	4	2	
BTG	Manoeuvre Bataljon	7	2	
	Pantserhouwitser / Mortier Batterij	3	2	
	Pantsergeniecompagnie	4	1	Wegens operationele gevoeligheid wordt deze informatie gerapporteerd in de vertrouwelijke bijlage inzetbaarheidsrapportage.
	Luchtmobiel Geniepeloton	3	1	
	CIS Compagnie	3	1	
	Geneeskundig Peloton	7	2	
DEFENSIE CYBER COMMANDO	CYBER module	3	1	
CS ELEMENT	AFD Staf Vuursteuncommando	1	1	
	Staf Geniebataljon	3	1	
	Constructiecompagnie	2	1	
	Brugmodule	2	1	
	CBRN Compagnie	2	1	
	EODD Ploeg	48	20	
CSS ELEMENT	Bataljonsstaf National Support Element	1	1	
	MEDCELL	4	1	
	B&T module	7	2	
	Bevoorradingspeloton	3	1	
	Herstelpeloton	11	4	
	ROLE 2 Medical Treatment Facility	4	2	
	CBRN A&A team	8	1	
	CBRN DIM team	8	1	
NATRES	Bataljon	3	3	

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 3 Taakuitvoering Landstrijdkrachten (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Vershil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	1.175.948	1.290.862	1.146.024	1.284.664	1.336.389	1.251.341	85.048
Uitgaven	1.155.056	1.203.245	1.221.224	1.218.579	1.282.344	1.251.341	31.003
Programma-uitgaven	154.992	139.710	158.682	170.753	201.348	207.984	- 6.636
Opdracht Gereedstelling en instandhouding Commando LAS	154.992	139.710	158.682	170.753	201.348	207.984	- 6.636
Gereedstelling	87.150	49.031	50.989	52.260	53.456	54.498	- 1.042
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto			13.944	10.842	5.768		5.768
Instandhouding	67.842	90.679	107.693	118.493	147.892	153.486	- 5.594
Apparaatsuitgaven	1.000.064	1.063.535	1.062.542	1.047.826	1.080.996	1.043.357	37.639
Personele uitgaven	931.372	986.631	971.074	941.055	954.840	961.016	- 6.176
– waarvan eigen personeel		982.136	966.462	936.887	950.928	959.449	- 8.521
– waarvan externe inhuur ¹		4.495	4.612	4.168	3.912	1.567	2.345
Materiële uitgaven	68.692	76.904	91.468	106.771	126.156	82.341	43.815
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto	14.535	9.151	2.448	2.915	3.007	2.791	216
– waarvan overige exploitatie ¹	54.157	67.753	89.020	103.856	123.149	79.550	43.599
Apparaatsontvangsten	26.772	21.691	13.672	5.769	8.016	11.523	- 3.507

¹ Binnen inhuur en exploitatie is in 2017 voor een bedrag van K€ 187 uitgevoerd door SSO DMO/OPS en door het Rijksvastgoedbedrijf K€ 504.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 10,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht per financieel instrument.

Verplichtingen

De gerealiseerde verplichtingen zijn € 85,0 miljoen hoger dan begroot. Er is meer verplicht dan begroot door de aanschaf van middelen in de materiële exploitatie voor € 45,0 miljoen (niet wapensysteemgebonden artikelen, bedrijfshulpverlening (BHV) artikelen en inrichting werkplaats) en er is meer verplicht dan begroot voor instandhouding van met name de logistieke ondersteuning van de landwapensystemen zoals infanterie gevechtsvoertuigen.

Uitgaven

De uitgaven bij het CLAS zijn met € 31,0 miljoen gestegen ten opzichte van de begroting. De extra uitgaven worden vooral veroorzaakt door € 37,6 miljoen aan extra apparaatsuitgaven. De programmauitgaven zijn € 6,6 miljoen lager dan begroot. De verschillen worden hieronder toegelicht.

Instandhouding

Bij instandhouding is € 5,6 miljoen minder uitgegeven dan begroot. Dit wordt onder meer veroorzaakt door de overboeking vanuit de instandhouding naar de materiële exploitatie voor uitgaven gerelateerd aan goederen en diensten die niet aan wapensystemen zijn verbonden.

Apparaatsuitgaven

Personele uitgaven

De personele uitgaven zijn € 6,2 miljoen lager uitgevallen dan begroot. De belangrijkste oorzaak ligt in de fors achtergebleven personele vulling (circa € 37 miljoen) en lagere uitgaven vanwege een herrubricering van het activiteit gebonden budget (€ 7,3 miljoen). Daartegenover zijn er hogere uitgaven voor personeel vanwege het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord (€ 26,8 miljoen), hogere sociale lasten en pensioenen (€ 10,8 miljoen).

Materiële uitgaven

De materiële uitgaven zijn € 43,8 miljoen hoger dan begroot. Dit wordt onder meer veroorzaakt door de overboeking van uit BIV (€ 6 miljoen) voor het leveren van civiele militaire capaciteit. Daarnaast zijn voor circa € 37 miljoen uitgaven gedaan voor goederen en diensten die niet aan wapensystemen zijn verbonden.

Ontvangsten

Geen bijzonderheden.

4.4 Beleidsartikel 4 Taakuitvoering luchtstrijdkrachten

Algemene doelstelling

De luchtstrijdkrachten leveren lucht- en grondgebonden capaciteit voor nationale en internationale operaties.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is verantwoordelijk voor de vaststelling van de omvang, de samenstelling en de vereiste mate van gereedheid van de luchtstrijdkrachten.

Voor de lucht- en grondgebonden operationele capaciteit van de krijgsmacht dient het CLSK eenheden operationeel gereed te stellen en in stand te houden. De luchtstrijdkrachten zijn inzetbaar voor zowel expeditieaire taken als voor nationale taken.

Beleidsconclusies

In 2017 heeft het CLSK een bijdrage geleverd aan de hoofdtaken van de krijgsmacht en daarmee aan de inzetbaarheidsdoelstellingen van Defensie. Zo is de Luchtmacht met F-16's ingezet voor *Baltic Air Policing* en stonden vanaf 1 juli vier F-16's 24 uur per dag paraat voor de VJTF. Sinds 1 januari 2017 wordt de *Quick Reaction Alert* (QRA) per toerbeurt van vier maanden samen met België gerealiseerd. Nederland heeft van medio augustus tot medio december de QRA-taak van België overgenomen. Het *force protection*-detachement van de Object Grondverdediging (OGRV) was het gehele jaar uitgezonden in Jordanië ter bescherming van het Belgische F-16 detachement. Voorts heeft de transportvloot vanuit Nederland de missiegebieden logistiek ondersteund. Aanvullend hieraan hebben de KDC-10 en C-130 tussen juni en december missies gevlogen voor *Operation Inherent Resolve* (OIR) vanuit Koeweit.

In het Caribische deel van het Koninkrijk ondersteunden transporthelikopters van de Luchtmacht kustwacht- en drugsbestrijdingsoperaties en leverden zij militaire bijstand. De Cougar en de NH-90 werden ingezet ten behoeve van maritieme operaties van het CZSK. Na orkaan Irma heeft het CLSK ondersteund met personeel en de transportvloot vanaf Vliegbasis Eindhoven en Papa Airbase (C-17).

Toelichting

Doelstellingenmatrix CLSK 2017 – 2021				
Capaciteit	Bouwsteen/ module voor SE	Totaal aantal	Norm-OG	Realisatie
Jachtvliegtuigen	F-16	61	11	
Helikopters	AH-64 Apache	28	10	
	CH-47 Chinook	17→20	6→8	
	AS-532 Cougar	8→12	3→5	
	NH-90	20	2→8	
Transport- vliegtuigen	KDC-10	2	1	Wegens operationele gevoeligheid wordt deze informatie gerapporteerd in de vertrouwelijke bijlage inzetbaarheidsrapportage.
	C-130 Hercules	4	2	
Kustwacht NLD	Dornier DO-228	2	1	
Force Protection	OGRV eenheden	4	2	
Air C4ISR	Luchtverkeersleiding	1	1	
	Luchtgevechtsleiding	1	1	
	NDMC	1	1	

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 4 Taakuitvoering Luchtstrijdkrachten (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	857.262	704.621	801.969	812.993	657.334	681.678	– 24.344
Uitgaven	651.319	653.271	711.856	704.647	745.213	681.678	63.535
Programmauitgaven	149.516	147.339	167.717	197.095	217.963	181.345	36.618
Oprichting Gereedstelling en instandhouding Commando LSK	149.516	147.339	167.717	197.095	217.963	181.345	36.618
Gereedstelling ¹	20.538	9.562	7.727	10.504	12.693	13.071	– 378
– waarvan bijdragen aan SSO Pareto			217	499	482		482
Instandhouding	128.978	137.777	159.990	186.591	205.270	168.274	36.996
Apparaatsuitgaven	501.803	505.932	544.139	507.552	527.250	500.333	26.917
Personele uitgaven	401.910	413.109	415.536	415.062	420.972	402.311	18.661
– waarvan eigen personeel	401.910	409.385	409.168	408.174	417.212	401.311	15.901
– waarvan externe inhuur ¹		3.724	6.368	6.888	3.760	1.000	2.760
Materiële uitgaven	99.893	92.823	128.603	92.490	106.278	98.022	8.256
– waarvan bijdragen aan SSO Pareto	3.442	3.856	2.701	2.587	2.031	3.259	– 1.228
– waarvan overige exploitatie ¹	96.451	88.967	125.902	89.903	104.247	94.763	9.484

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 4 Taakuitvoering Luchtstrijdkrachten (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Apparaatsontvangsten	15.256	13.052	14.037	12.492	12.876	12.259	617

¹ Binnen inhuur en exploitatie is in 2017 voor een bedrag van K€ 419 uitgevoerd door SSO DMO/OPS, binnen de exploitatie K€ 17 door Rijkswaterstaat Corporate Dienst en K€ 490 door het Rijksvastgoedbedrijf.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 5,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

De gerealiseerde verplichtingen zijn € 24,3 miljoen lager dan begroot als gevolg van de lagere verplichtingen voor de materiële exploitatie. Dit omdat de verplichtingen voor trainingen en opleidingen voor de luchtwapensystemen in 2016 meerjarig zijn aangegaan, waardoor deze verplichting niet meer nodig was in 2017. Dit terwijl bij het opstellen van de ontwerpbegroting uitgegaan is dat het uitgavenbudget gelijk is aan het verplichtingenbudget. Voor de instandhouding zijn circa € 7 miljoen meer verplichtingen aangegaan ten behoeve van onderhoud en reservedelen van de luchtwapensystemen.

Uitgaven

De uitgaven in 2017 zijn € 63,5 miljoen meer dan begroot. Deze overschrijding wordt veroorzaakt door hogere uitgaven voor instandhouding en hogere personele uitgaven en overige exploitatie. Hieronder worden de verschillen toegelicht.

Instandhouding

De uitgaven voor instandhouding zijn € 37,0 miljoen hoger dan begroot. Deze extra uitgaven zijn gedaan in het kader van het herstel van de brede inzetgereedheid van de wapensystemen.

Apparaatsuitgaven

Personele uitgaven

De personele uitgaven zijn gestegen met € 18,7 miljoen ten opzichte van de begroting. De belangrijkste oorzaak is de doorwerking van het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord (€ 11,8 miljoen). Daarnaast is er ook hier sprake van hogere sociale lasten en pensioenen (€ 4,5 miljoen) en gestegen kosten voor huisvesting en voeding (€ 1,9 miljoen).

Materiële uitgaven

De materiële uitgaven zijn € 8,3 miljoen hoger dan begroot. De belangrijkste oorzaak is dat er meer uitgaven zijn gedaan voor geoefendheid in het kader van het herstel van de basisgereedheid.

Ontvangsten

Geen bijzonderheden.

4.5 Beleidsartikel 5 Taakuitvoering marechaussee

Algemene doelstelling

De KMar voert politietaken uit op grond van de Politiewet 2012 (PW). Deze taak wordt zowel nationaal als internationaal en tijdens missies uitgevoerd. Daarnaast levert de KMar capaciteit aan de CDS voor deelneming aan (militaire) missies waarbij de KMar andere taken uitvoert dan die in de PW zijn opgedragen.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is beheersverantwoordelijk en verantwoordelijk voor de vaststelling van de omvang, samenstelling en de vereiste mate van gereedheid van de KMar. De uitvoering is opgedragen aan de KMar. Het gezag over de KMar berust bij meerdere ministeries. Afhankelijk van de taak zijn dat de Ministeries van Justitie en Veiligheid (inclusief het Openbaar Ministerie en de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid), Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Defensie.

De KMar heeft een takenpakket in binnen- en buitenland. Zij houdt zich bezig met:

- Bewaken en beveiligen van Koninklijke paleizen, ambassades in risicogebieden, de Nederlandsche Bank (DNB) en militaire objecten en personen. De KMar wordt ook ingezet voor de bewaking en beveiliging van hoog risico objecten;
- De uitvoering van de vanuit de Vreemdelingenwet opgedragen taken, waaronder de grenspolitietaken (ook in Frontex-verband ter ondersteuning van de grensbewaking van EU-lidstaten);
- De bestrijding van mensensmokkel en fraude met reis- en identiteitsdocumenten.
- De uitvoering van de politietaak ten behoeve van Nederlandse en andere strijdkrachten, alsmede internationale militaire hoofdkwartieren en ten aanzien van tot die strijdkrachten en hoofdkwartieren behorende personen;
- Politietaken op en beveiliging van burgerluchtvaartterreinen;
- Samenwerking met en bijstand aan de Nationale politie.

Naast het reguliere takenpakket is de KMar strategisch inzetbaar in bijstand aan de Nederlandse Politie. Hiermee levert de KMar continu een bijdrage aan de veiligheid van de Staat door optreden in binnen- en buitenland.

Beleidsconclusies

De KMar heeft uitvoering gegeven aan de aan haar in de Politiewet opgedragen politietaken. Tevens heeft de KMar een bijdrage geleverd aan de hoofdtaken van de krijgsmacht en daarmee aan de inzetbaarheidsdoelstellingen van Defensie. De KMar heeft in 2017 met diverse onderdelen deelgenomen aan grote en kleine internationale operaties.

In 2017 heeft de KMar (personeel) prioriteit gelegd bij de grensbewakingstaken met het oog op het werken conform (Schengen) normen. Voor deze taken heeft de KMar eveneens ondersteuning gekregen van de Dienst Justitiële Inrichtingen, de Nationale Politie, het CLSK en het CZSK. In 2017 heeft de KMar een beveiligingseenheid ten behoeve van de beveiliging van DNB opgericht. Per september 2017 is deze eenheid operationeel gereed verklaard. Een Bijstands Eenheid (BE-)sectie van de KMar is in 2017 ingezet ter ondersteuning van het lokale KMar personeel

op Sint Maarten. Het betreffende BE-personeel heeft de reguliere werkzaamheden van het aanwezige personeel tijdelijk overgenomen in de nasleep van de orkaan Irma.

Toelichting

Doelstellingenmatrix KMar 2017–2021							
Capaciteit	Bouwsteen/ module voor SE	Totaal aantal			Norm-OG	Realisatie	
LTC/BBM en districten	VTEen voor expeditionaire inzet	306			153	Wegens operationele gevoeligheid wordt deze informatie gerapporteerd in de vertrouwelijke bijlage inzetbaarheidsrapportage.	
LTC/BE	Peloton voor <i>Crowd and Riot Control</i> expeditionair	1			1		
LTC/BSB	VTEen voor <i>Close Protection Teams</i>	26			13		
Tabel Budgettaire gevolgen van beleid							
Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)							
Artikel 5 Taakuitvoering Koninklijke Marechaussee (bedragen x € 1.000)							
					Realisatie	Vastgestelde begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	329.085	337.665	336.732	349.505	379.524	338.752	40.772
Uitgaven	328.658	333.990	337.157	351.732	371.318	338.752	32.566
Programmauitgaven	2.252	1.617	1.747	4.989	6.252	6.364	– 112
Opdracht Inzet KMar	2.252	1.617	1.747	4.989	6.252	6.364	– 112
Gereedstelling	2.252	1.617	1.747	4.989	6.215	6.364	– 149
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto			642	671	465		465
Instandhouding					37		37
Apparaatsuitgaven	326.406	332.373	335.410	346.743	365.066	332.388	32.678
personele uitgaven	288.490	297.663	301.665	311.615	328.681	307.674	21.007
– waarvan eigen personeel		297.383	301.478	310.510	324.889	307.674	17.215
– waarvan externe inhuur ¹		280	187	1.105	3.792		3.792
materiële uitgaven	37.916	34.710	33.745	35.128	36.385	24.714	11.671
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto	1.225	753	878	1.003	1.248	1.819	– 571
– waarvan overige exploitatie	36.691	33.957	32.867	34.125	35.137	22.895	12.242
Apparaatsontvangsten	7.154	6.529	5.540	7.430	7.548	4.590	2.958

¹ Binnen inhuur is in 2017 voor een bedrag van K€ 308 uitgevoerd door SSO DMO/OPS en K€ 115 door het RVB.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 5,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

De gerealiseerde verplichtingen zijn € 40,8 miljoen hoger dan begroot als gevolg van de stijging van de personele lasten met € 21,0 miljoen, onder meer door het arbeidsvoorwaardenakkoord en het aangaan van verplichtingen voor inhuur. Daarnaast betreft het met name de bestelling van operationele kleding en diverse operationele zaken zoals medische diensten en artikelen, onderhoud van voertuigen in Bagdad van de Brigade Speciale Beveiligingsopdrachten (BSB) en de huur van de trainingslocatie Weeze.

Uitgaven

Apparaatsuitgaven

De uitgaven zijn € 32,7 miljoen hoger dan initieel begroot omdat activiteiten zijn uitgevoerd conform het convenant met het Ministerie van Buitenlandse Zaken inzake de beveiliging van ambassades in hoog risico gebieden en het expeditionair optreden. Deze activiteiten waren niet in de begroting meegenomen, maar conform afspraak pas bij de eerste suppletoire begroting 2017 budgettair gecompenseerd vanuit het BIV, totaal € 9,2 miljoen en € 9,6 miljoen voor respectievelijke de personele en materiële uitgaven. Daarnaast zorgt het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord voor € 9,3 miljoen hogere personele uitgaven. Verder zijn de personele uitgaven met name gestegen door hogere sociale lasten en pensioenen (€ 3,4 miljoen) en gestegen kosten voor huisvesting en voeding (€ 1,8 miljoen).

Er zijn meer materiële uitgaven dan begroot door vervanging en uitbreiding van apparatuur ten behoeve van het operationele netwerk van de KMar, mede in het kader van de introductie van de Wet op de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten (WIV) in 2018.

Ontvangsten

De hogere ontvangsten betreffen niet geraamde betalingen door het Ministerie van Justitie en Veiligheid voor de bijstandstoelage voor medewerkers van de pelotons Hoog Risico Beveiliging (HRB) over de tweede helft van 2017 en voor politietrainingen, die de KMar ten behoeve van inzet in missiegebieden verzorgt.

4.6 Beleidsartikel 6 Investerings krijgsmacht

Algemene doelstelling

Defensie voorziet in nieuw materieel, infrastructuur en IT-middelen en zij verkoopt, indien aan de orde, groot materieel en infrastructuur.

Rol en verantwoordelijkheid

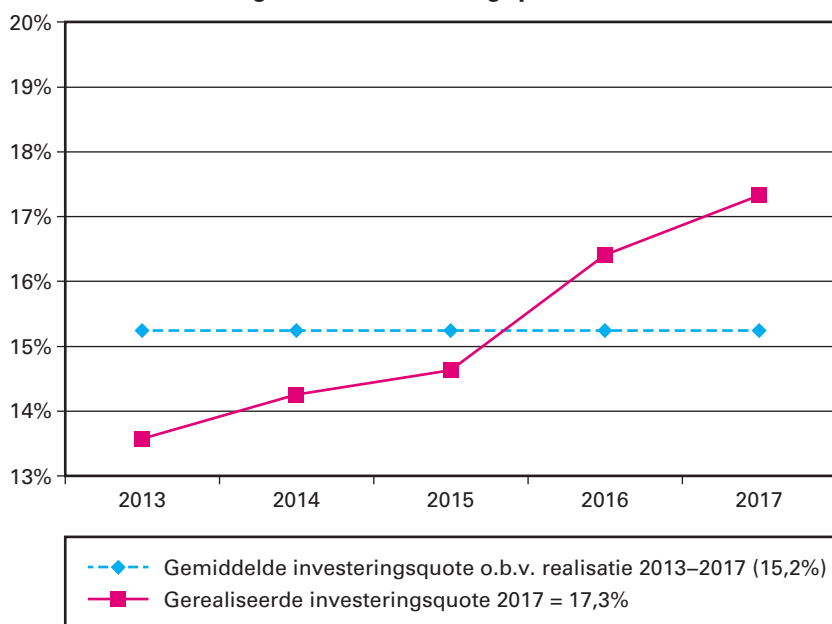
De Minister is verantwoordelijk voor het tijdig voorzien in nieuw materieel, infrastructuur en IT-middelen en de afstoting van overtollig groot materieel en infrastructuur. Tot de investeringen worden gerekend alle planbehoeften met een meerjarig karakter. Dit omvat ook de bijdragen aan de NAVO voor het doen van investeringen en wetenschappelijk onderzoek. Tot de investeringen worden ook bijdragen gerekend aan de materiële instandhouding, die direct samenhangen met de betreffende investering.

Beleidsconclusies

In 2017 heeft Defensie € 1,4 miljard geïnvesteerd in onder andere de verwerving van de F-35 (€ 200 miljoen), de vervanging van het strategisch luchttransport en AAR (€ 160 miljoen) en het Groot Pantserwielvoertuig Boxer (€ 83 miljoen). Dit is € 199 miljoen minder dan het beschikbare budget en heeft geresulteerd in een investeringsquote van 17,3 procent. De gerealiseerde investeringsquote is in lijn met de stijging van de quote sinds 2014, elk jaar met circa een procentpunt. De verwachting is dat de stijgende trend van de investeringsquote zich de komende jaren doorzet, gezien het afsluiten van contracten voor de verwerving van de F-35 (€ 687 miljoen), voor de defensiebrede vervanging van wielvoertuigen (€ 414 miljoen), de vervanging en modernisering van de Chinook (€ 159 miljoen) en voor de aanvulling van de munitievoorraden (€ 83 miljoen).

Defensie streeft er naar om op termijn meerjarig gemiddeld ten minste 20 procent van het uitgavenbudget te besteden aan investeringen, waarbij schommelingen over de jaren elkaar uitmiddelen. Dit conform de NAVO-richtlijn. Sinds 2015 stuurt Defensie daarom op een meerjarig gemiddelde investeringsquote. Deze investeringsquote is dit jaar lager uitgekomen dan verwacht, op 15,2 procent (zie grafiek Gerealiseerde gemiddelde investeringsquote). Zoals bekend kampt Defensie al langer met onderrealisatie in de investeringen. Door de ongelimiteerde eindejaarsmarge kan niet gerealiseerd investeringsbudget worden meegenomen naar volgende jaren.

Grafiek: Gerealiseerde gemiddelde investeringsquote.

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 6 Investerings Krijgsmacht (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	begroting	2017
Verplichtingen	633.007	996.956	2.162.332	2.558.598	2.129.841	2.890.871	– 761.030
Opdracht Voorzien in nieuw materieel	318.070	531.601	1.716.112	1.452.071	1.732.810	2.402.069	– 669.259
Opdracht Voorzien in infrastructuur	183.028	316.794	182.395	924.264	190.522	212.602	– 22.080
Opdracht Voorzien in IT	47.153	55.017	176.527	96.110	128.685	185.382	– 56.697
Bekostiging Wetenschappelijk onderzoek	55.641	55.229	62.386	57.058	59.727	62.468	– 2.741
Bijdrage aan de NAVO	29.114	38.315	24.912	29.095	18.097	28.350	– 10.253
Reservering valutaschommelingen				0	0		
Uitgaven	1.019.656	1.065.480	1.101.504	1.304.491	1.441.839	1.640.538	– 198.699
Programmauitgaven	1.019.656	1.065.480	1.101.504	1.304.491	1.441.839	1.640.538	– 198.699
Opdracht Voorzien in nieuw materieel ^{1, 2, 3}	739.145	604.014	689.851	900.886	1.040.082	1.151.736	– 111.654
Opdracht Voorzien in infrastructuur ^{1, 2, 3}	142.451	309.820	197.960	197.858	212.451	212.602	– 151
Opdracht Voorzien in IT ^{1, 2, 3}	47.460	64.938	120.722	111.479	112.078	185.382	– 73.304
Bekostiging Wetenschappelijk onderzoek ³	59.166	59.403	61.612	61.078	56.860	62.468	– 5.608
Bijdrage aan de NAVO ¹	31.434	27.305	31.359	33.190	20.368	28.350	– 7.982

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 6 Investerings Krijgsmacht (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Reservering valutaschommelingen				0	0	0	0
– waarvan agentschap RVB ²		27.353	172.348	163.853	199.163	191.342	7.821
– waarvan bijdragen SSO DMO/OPS ¹		44.430	79.157	56.552	55.504	60.638	– 5.134
– waarvan bijdragen SSO Paresto ³					89	0	89
Programmaontvangsten	118.077	119.620	222.796	143.242	154.679	161.783	– 7.104
– waarvan verkoopopbrengsten groot materieel (strategisch)	98.603	92.946	193.414	99.534	101.920	113.186	– 11.266
– waarvan overige ontvangsten materieel					21.302	25.800	– 4.498
– waarvan verkoopopbrengsten infrastructuur (strategisch)	13.736	20.417	11.667	37.771	17.603	8.950	8.653
– waarvan overige ontvangsten infrastructuur					12.023	11.977	46
– waarvan overige ontvangsten IT, WOO en NAVO	5.738	6.257	17.715	5.937	1.831	1.870	– 39

¹ Binnen deze opdracht zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door SSO DMO/OPS.

² Binnen de opdrachten en bijdrage zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door het agentschap RVB.

³ Binnen deze opdracht zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door SSO Paresto (€ 0,89 miljoen), die niet waren voorzien in de begroting.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 10,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

Opdracht voorzien in nieuw materieel

Het verplichtingenbudget opdracht voorzien in nieuw materieel is € 669,3 miljoen lager uitgekomen dan begroot. Voor een belangrijk deel wordt het verschil verklaard doordat in 2017 aanzienlijk veel minder is verplicht (€ 141 miljoen) op het project Verwerving F-35 ten opzichte van de begroting. Het tweede deel van het F-35 *Low Rate Initial Production* (LRIP) 11 contract wordt naar verwachting in mei 2018 getekend, het volledige LRIP 11 contract stond oorspronkelijk gepland in 2017. Verder is uit het aanbestedingstraject voor de Defensiebrede Vervanging Operationele Wielvoertuigen (DVOW) een lagere prijs dan verwacht gekomen waardoor voor een bedrag van € 199 miljoen minder is verplicht.

Ook is voor het project Apache (AH-64) Zelfbescherming Aircraft Survivability Equipment (ASE) een verplichting van € 80,3 miljoen doorgeschoven naar latere jaren. De reden hiervoor is dat met de keuze voor een ander zelfbeschermingssysteem het aangaan van de verplichting is vertraagd. Ook is er in totaal € 50,1 minder verplicht voor het project MRTT. Dit komt met name doordat Duitsland en Noorwegen in 2017 in plaats van 2018 aan het multinationale consortium zijn gaan deelnemen en door het aangaan van nieuwe verplichtingen in 2017 die in 2018 waren

voorzien. Voor het Defensie Bewakings- en Beveiligingssysteem (DBBS) is € 116,8 miljoen minder verplicht, omdat de volledige verplichting al in 2016 is aangegaan.

Opdracht voorzien in infrastructuur

Op dit verplichtingenbudget is per saldo € 22,1 miljoen minder verplicht dan begroot.

Bij het harmoniseren van het defensie investeringsplan zijn de geraamde activiteiten van 2017 overgegaan naar 2018. De hieraan gerelateerde verplichtingen zijn per saldo € 49 miljoen lager bijgesteld.

Daar staat tegenover dat er eerder dan verwacht verplichtingen zijn gerealiseerd voor de projecten Gezondheidscentrum Stroe (€ 6 miljoen) en diverse kleinere projecten (€ 2 miljoen) en meer dan verwacht verplichtingen zijn gerealiseerd voor de projecten Initiële Inrichting Vastgoed (€ 18 miljoen) en Huisvesting Operations Center JIVC DMO/OPS (€ 5 miljoen).

Opdracht voorzien in IT

De realisatie van dit verplichtingenbudget is € 57 miljoen lager dan begroot. Dit komt met name door het programma Grensverleggende IT (GrIT) (circa € 36 miljoen). De verwachting is dat in de tweede helft van 2018 het contract met de nieuwe infrastructuurpartner wordt gesloten en de verplichting wordt aangegaan. Voor het project Milsatcom is de verwachte tekening van het contract verschoven van eind 2017 naar begin 2018 waardoor een verplichtingenbudget van € 5 miljoen niet is gerealiseerd. Door een later dan verwacht arbeidsvoorwaardenakkoord is het project IT-Arbeidsvoorwaarden (dit project betreft extra inzet van ingehuurd personeel) waarbij het salarissysteem wordt aangepast, opgeschoven met een lagere verplichtingenrealisatie van € 6 miljoen tot gevolg.

Bijdrage aan de NAVO

De lagere verplichtingen bij de bijdrage aan de NAVO komt doordat er minder NAVO Veiligheid investering projecten (NVIP) zijn aangegaan.

Uitgaven

Programma-uitgaven

Opdracht Voorzien in nieuw materieel

Investerings zeestrijdkrachten

Projecten in realisatie zeestrijdkrachten (bedragen x € 1 miljoen)						
Omschrijving project	Project-volume (begroting 2017)	Fasering tot en met (begroting 2017)	Gereali-seerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gereali-seerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
Instandhouding Goalkeeper	34,5	2018	28,4	3,5	2,3	- 1,2
Instandhouding Walrusklasse onderzeeboten	88,8	2022	53,0	6,4	4,6	- 1,8
Maritime Ballistic Missile Defence (MBMD)	128,5	2021	97,0	14,5	16,6	2,1
Midlife upgrade BV206D (MLU BV206D)	32,3	2019	8,6	10,8	15,1	4,3
Verbetering MK 48 torpedo	150,4	2021	47,1	17,8	15,1	- 2,7

In de realisatie zijn geen afwijkingen groter dan € 10 miljoen opgetreden.

Projecten in planning

Het project Instandhouding LCF heeft € 21 miljoen meer uitgegeven. Tijdens de start van het project zijn hogere uitgaven gedaan dan verwacht ten behoeve van engineering en de aankoop van hardware door de leveranciers. Dit heeft geleid tot het aanpassen van betaalschema's tijdens de onderhandelingen c.q. het afsluiten van de verschillende contracten. De betalingen van de overeengekomen betaalschema's hebben uiteindelijk geleid tot hogere realisatie in 2017 ten opzichte van de ontwerpbegroting.

Investerings landstrijdkrachten

Projecten in realisatie landstrijdkrachten (bedragen x € 1 miljoen)						
Omschrijving project	Project-volume (begroting 2017)	Fasering tot en met	Gerealiseerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gerealiseerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
Aanvulling Bushmasters	32,8	2017	24,8	7,9	6,7	- 1,2
Army Ground Based Air Defence System (AGBADS)	133,3	2023	126,1	6,0	1,0	- 5,0
Groot Pantserwielvoertuig (GPW, Boxer) productie	805,9	2019	702,1	105,1	82,8	- 22,3
Patriot vervanging COMPATRIOT	38,9	2018	13,7	14,2	4,8	- 9,4
Precision Guided Munition	56,6	2018	15,7	8,8	9,4	0,6

Groot Pantserwielvoertuig (GPW, Boxer) productie

In 2017 is er € 22,3 miljoen minder gerealiseerd op het project Groot Pantserwielvoertuig (GPW, Boxer) productie. De lager dan begrote realisatie is het gevolg van een extra betaling van € 20 miljoen die eind 2016 is gerealiseerd.

Investerings luchtstrijdkrachten

Projecten in realisatie luchtstrijdkrachten (bedragen x € 1 miljoen)						
Omschrijving project	Project-volume (begroting 2017)	Fasering tot en met	Gerealiseerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gerealiseerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
AH-64D Block II <i>upgrade</i>	120,7	2023	54,5	15,0	5,0	- 10,0
AH-64D verbetering bewapening	38,9	2019	3,6	4,9	13,0	8,1
AH-64D zelfbescherming (ASE)	98,5	2025	5,0	1,0	0,0	- 1,0
F-16 infrarood geleide lucht-lucht raket	50,5	2020	13,8	5,1	6,5	1,4
F-16 onderhoudstape M6.5	26,1	2018	13,2	7,2	1,7	- 5,5
F-16 mode 5 IFF	42,5	2017	31,2	5,1	0,8	- 4,3
F-16 zelfbescherming (ASE)	97,5	2018	13,0	23,3	15,7	- 7,6
Reparatie Langer doorvliegen F-16 Instandhouding	83,0	2022	12,1	15,7	10,0	- 5,7
Langer Doorvliegen F-16 – Operationele zelfverdediging	94,2	2018	51,3	22,9	6,7	- 16,2
Langer Doorvliegen F-16 – Vliegveiligheid & Luchtwaardigheid	44,3	2021	9,4	7,0	6,8	- 0,2
Obsolescence Prevention Program PC-7	38,3	2018	3,4	16,0	10,2	- 5,8

Omschrijving project	Project- volume (begroting 2017)	Fasering tot en met	Gereali- seerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gereali- seerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
Vervanging Medium Power Radars Wier en Nieuw-Milligen	63,2	2020	25,1	11,4	8,5	– 2,9
Verwerving F-35 (budgetreeks)	4.700,0	2023	579,1	324,3	200,4	– 123,9
Vervanging strategisch luchttransport en AAR (MRTT)	250 – 1.000	2023	109,2		159,6	

AH-64D Block II upgrade

Op het project AH-64D Block II upgrade is € 10,0 miljoen minder gerealiseerd. Het project AH-64D upgrade verzorgt de upgrade van de Apache gevechtshelikopters naar de standaarden van de US Army. Hiervoor zijn contracten *Foreign Military Sales* (FMS) met de US Army afgesloten. In het jaar 2017 zijn enkele leveringen, die gepland stonden, niet doorgedaan. Deze leveringen worden later verwacht waardoor de daarbij behorende betalingen zijn opgeschort. Het betreft onder meer een levering voor de upgrade van de simulator van de Apache helikopter.

Langer Doorvliegen F-16 – Operationele zelfverdediging

Op het project Langer Doorvliegen F-16 – Operationele zelfverdediging is € 16,2 miljoen minder uitgegeven dan begroot. Dit project behelst de deelprojecten Sniper en PIDS+ (*Pylon Integrated Dispenser System*). De *Sniper pods* zijn in 2017 allemaal uitgeleverd. Voor de PIDS+ is echter in de levering een vertraging ontstaan van 3 tot 6 maanden. De bijbehorende betalingen zijn daarmee ook doorgeschoven naar 2018.

Verwerving F-35

In 2017 is er € 123,9 miljoen minder gerealiseerd op het project Verwerving F-35 dan gepland. De reden hiervoor is dat er een achterstand is bij de facturering vanuit het *Joint Strike Fighter Program Office* (JPO) door capaciteitsgebrek. Ondanks dat de productie bij de Amerikaanse producent Lockheed Martin continueert, ontvangt het JPO geen facturen met aanzienlijke bedragen van Lockheed Martin. Een andere verklaring voor de lagere realisatie dan begroot is het later dan verwacht tekenen van het tweede deel van het F-35 *Low Rate Initial Production* (LRIP) 11 contract. Deze wordt naar verwachting in mei 2018 getekend.

Investeringskosten Verwerving F-35

Het projectbudget voor de verwerving van de F-35 wordt sinds de defensiebegroting 2014 gepresenteerd in de volgende hoofdcomponenten:

- de uitgaven voor de verwerving van de twee (test)toestellen inclusief bijkomende middelen;
- de uitgaven voor de verwerving van de overige toestellen inclusief bijkomende middelen. Binnen deze component worden de uitgaven voor *het Production, Sustainment and Follow-on Development* (PSFD) MoU en de uitgaven voor deelneming aan de operationele testfase inclusief de materiële exploitatie tot het einde van de operationeel testfase inzichtelijk gemaakt;
- de risicoreservering.

De navolgende tabel geeft weer wat het projectvolume is, conform de stand van de begroting 2017, welk gedeelte daarvan tot en met 2016 tot realisatie is gekomen, wat de geplande en gerealiseerde uitgaven waren in 2017 en wat de waarde is van de verschillen tussen de planning en de realisatie in 2017.

Raming uitgaven (bedragen x € 1 miljoen)						
Projectomschrijving	Project- volume	Fasering tot	Raming uitgaven			
	(Ontwerpbe- groting 2017)		Gereali- seerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gereali- seerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
Budget Verwerving F-35	4.700,0	2023	579,1	324,3	200,4	- 123,9
Raming verwerving F-35	5.286,5	2023	579,1	254,9	200,4	- 54,5
Waarvan 2 testtoestellen (incl. bijkomende middelen)	281,8	2013	275,9	1,6	3,0	1,4
Waarvan verwerving toestellen (inclusief bijkomende middelen)	4.484,7	2023	303,2	253,3	167,5	- 85,8
Waarvan PSFD MoU	205,4	2023	167,1	11,1	12,5	1,4
Waarvan deelname IOT&E (inclusief exploitatie testtoestellen t/m 2019)	91,1	2019	46,1	17,3	20,4	3,1
Waarvan risicoreservering investeringen	487,0	2023	0,0	0,0	0,0	0,0

Verbeteren financiële projectadministratie

Per 1 december 2016 is de extracomptabele database in gebruik genomen. Deze database heeft tot doel de financiële en contractuele projectvoering van het project beter te beheersen. Daarnaast vergroot het de transparantie en zorgt het voor een betere aansluiting tussen de administratie van het JPO en van Defensie. De database versterkt het beheer en de controles en zorgt voor een eenvoudige ontsluiting van informatie.

Het invoeren van de SAP/projectenmodule of een andere geautomatiseerde projectadministratie is een oplossing voor de lange termijn. Voor de korte termijn heeft Defensie in overleg met de Auditdienst Rijk (ADR) gekozen om bovengenoemde extracomptabele projectadministratie in te richten om de financiële ontwikkelingen binnen het project nauwkeurig te kunnen volgen. De kern van de verbeteringen is gericht op:

- een goede aansluiting tussen de langlopende financiële projectadministratie en de managementinformatie in financiële administratie;
- extra beheersmaatregelen rond de financiële administratie voor de verwerving F-35;
- extra personele capaciteit voor het vastleggen van de financiële informatie, waaronder de verplichtingen, in de administratie.

Voor 2017 is een planning gemaakt ten behoeve van de doorontwikkeling van de database. Van de 24 actiepunten zijn in 2017 reeds 19 afgedaan. Vijf actiepunten lopen door naar het eerste kwartaal van 2018. Nadat alle actiepunten zijn uitgewerkt en afgedaan, worden de activiteiten ter verbetering van de database beschouwd als reguliere werkzaamheden.

Projecten in planning

Een project in planning met verwachte uitgaven in 2017 is het project «Chinook Vervanging en Modernisering». In 2017 is € 81,3 miljoen minder gerealiseerd dan begroot omdat de Amerikaanse overheid voor het contract voor de aankoop van veertien helikopters een nieuw betaalschema heeft afgesproken, waardoor er betalingen zijn doorgeschoven naar latere jaren. Het contract voor de modernisering van zes helikopters is in december 2017 ondertekend. Daarmee is het project nu niet meer in planning, maar in uitvoering.

Investerings defensiebreed

Projecten in realisatie defensiebreed (bedragen x € 1 miljoen)						
Omschrijving project	Project-volume (begroting 2017)	Fasering tot en met	Gerealiseerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gerealiseerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
Counter Improvised Explosive Devices (C-IED) Blok 3	54,6	2023	8,0	11,1	5,8	- 5,3
Defensiebrede vervanging van ondersteunende Klein Kaliber Wapens	60,2	2019	26,9	27,5	20,3	- 7,2
Militaire Satelliet Communicatie lange termijn defensiebreed (MILSATCOM)	132,3	2018	120,7	7,5	1,5	- 6,0
Modernisering navigatiesystemen	38,9	2021	20,4	4,9	2,1	- 2,8
Munitie t.b.v. aanvulling inzetvoorraden	109,1	2020	2,9	38,1	31,2	- 6,9
NH-90	1.191,3	2023	1.026,2	38,0	22,3	- 15,7
Uitbreiding Chemische Biologische Radiologische en Nucleaire (CBRN)-capaciteit in het kader van de Intensivering Civiel Militaire Samenwerking (ICMS), materieel	62,1	2020	29,3	13,6	11,7	- 1,9
Verbeterd Operationeel Soldaat Systeem (VOSS)	215,5	2020	38,6	61,6	6,2	- 55,4
Vervanging ETS (Defensie Bewakings- en Beveiligingssysteem) (DBBS)	216,2	2020	8,2	59,7	2,0	- 57,7

NH-90

Op het project NH-90 is € 15,7 miljoen minder uitgegeven dan verwacht. Als gevolg van vertragingen bij het afsluiten van contracten van een aantal deelprojecten is een aantal voor 2017 geplande contracten en betalingen niet gerealiseerd. Deze deelprojecten (o.a. ballistische bescherming) verbeteren de capaciteiten van de NH-90 voor operaties in het landdomein. Een deel hiervan vertraagt omdat vereiste capaciteiten nog niet beschikbaar zijn. De vertraging heeft geen gevolgen voor de operationele inzet van de toestellen.

Verbeterd Operationeel Soldaat Systeem (VOSS)

Het project VOSS heeft € 55,4 miljoen minder uitgegeven. Het project VOSS bevat twee deelcontracten: het Smart Vest en de E-lighter. Beide bevatten een ontwikkelcomponent (pre-serie) en een serie-productiedeel. Bij het deelproduct Smart Vest voldoet de ontwikkelcomponent nog niet volledig aan de contracteisen. Dit heeft gevolgen voor de verwerving van de serie. Bij het deelproduct E-lighter vinden onderhandelingen plaats over het aanpassen van contractuele voorwaarden. Ook bij dit deelproject is de serieproductie niet gestart.

Vervanging Event Trigger System (ETS) (Defensie Bewakings- en Beveiligingssysteem) (DBBS)

Op het project DBBS is € 57,7 miljoen minder uitgegeven dan begroot. De leverancier heeft vertraging opgelopen met de ontwikkeling van de kern van het DBBS-systeem. De oplevering duurt hierdoor langer dan verwacht (oplevering is nu voorzien in 2022). Dit betekent tevens dat mijlpalen later worden opgeleverd dan oorspronkelijk gepland en dat de uitgaven later zullen plaatsvinden.

Projecten in planning

Een project in planning met verwachte uitgaven in 2017 is het project «nieuwe generatie identificatiesystemen». In 2017 is € 15,7 miljoen minder gerealiseerd dan begroot. Het project is vertraagd omdat de voortgang mede afhankelijk is van internationale samenwerking. Vertraging in het internationale besluitvormingsproces heeft het afsluiten van contracten vertraagd. Ook de «Verwerving HV-brillen» (tweede deelcontract van € 15,2 miljoen) stond oorspronkelijk gepland voor eind 2017, maar is doorgeschoven naar latere jaren. Verder heeft het project Joint Fires € 16,3 miljoen minder uitgegeven. Het project bestaat uit een aantal deelprojecten. Voor een deelproject (verbindingsmiddelen) is inmiddels het contract aangegaan. Voor de andere deelprojecten heeft in 2017, in tegenstelling tot de verwachting, geen contractvorming plaatsgevonden waardoor betalingen niet zijn verricht.

Opdracht Voorzien in infrastructuur

De realisatie van de programma uitgaven bij Voorzien in infrastructuur is nagenoeg gelijk aan de verwachte uitgaven. De afwijkende projecten worden hieronder toegelicht.

Investerings Infrastructuur Projecten in uitvoering (bedragen x € 1 miljoen)						
Omschrijving project	Project-volume (begroting 2017)	Fasering tot en met	Gerealiseerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gerealiseerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
Aanpassing vastgoed a.g.v. gewijzigde regelgeving	142,2	2024	3,6	18,2	8,5	- 9,7
Bouwtechnische verbetermaatregelen brandveiligheid	126,7	2019	13,3	33,0	6,6	- 26,4
Deelproject 1.3.7.1. HVD: Schuifplan Ermelo (GSK, JPK, PMK en VHK)	65,7	2020	55,0	0,3	1,1	0,8
Deelproject 1.3.7.5. HVD: Herbeleggen RVS Oirschot	40,1	2018	18,4	10,7	2,7	- 8
Deelproject 2a.6. HVD: Belegging Breda (KvB, TvZ, Seelig)	36,3	2021	15,4	8,3	14,6	6,3
EPA Maatregelen	65,3	2018	47,7	8,8	8,8	0
Hoger Onderhoud Woensdrecht	67,7	2018	41,5	10,0	1,3	- 8,7
Nieuwbouw OTCKMar	84,5	2018	54,0	18,0	1,8	- 16,2
Nieuwbouw en Renovatie NATO Communications and Information Agency (NCIA)	47,0	2019	4,9	20,1	18,5	- 1,6

De posten met een verschil groter dan € 10 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht:

Aanpassing vastgoed a.g.v. gewijzigde regelgeving

Het aanpassen van bestaand vastgoed als gevolg van gewijzigde regelgeving is omvangrijk en betreft een verzameling verschillende disciplines. Een aantal deelprojecten zijn vertraagd, onder andere doordat regelgeving HCFK's (Chloorfluorkoolstoffen) binnenkort opnieuw gaat wijzigen waardoor bewust met de implementatie wordt gewacht en doordat het deelproject drinkwaterinstallaties met het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) Rijksbreed wordt aangelopen.

Bouwtechnische verbetermaatregelen brandveiligheid

Het project behelst het treffen van allerhande bouwtechnische maatregelen in ruim 300 gebouwen. In 2017 is de Taskforce Brandveiligheid ingesteld om de benodigde maatregelen te inventariseren teneinde de afspraken met handhaver Inspectie Leefomgeving en Transport (IL&T) tijdig na te leven. De complexe inventarisatie en noodzakelijke afstemming heeft geleid tot vertraging naar 2018.

Deelproject 1.3.7.5 HVD Herbelegging De Ruyter van Steveninckkazerne (RVS) Oirschot

Voor het Herbeleggingsplan Vastgoed Defensie (HVD-)(deel)project RVS in Oirschot heeft de wijziging van de projectscope in verband met de transformatie van de Gemechaniseerde 13e brigade naar een Gemotoriseerde brigade langer geduurd dan verwacht. In het project zijn de geplande schietbanen door gewijzigde regelgeving ten aanzien van schietgeluid vertraagd. In 2017 is gestart met de aanbesteding van de schietbanen en is de vergunningverlening op de eerdere grondaankoop en het natuur- compensatieplan afgerond.

Nieuwbouw Opleidings-, Trainings- en Kenniscentrum KMar (OTCKMar)

De nieuwbouw voor OTCKMar betreft een verzameling van meerdere (deel) projecten op de Koning Willem III-kazerne in Apeldoorn. De nieuwbouw van het lesgebouw en de afrondende terreininrichting resteren nog. De aanbesteding van het lesgebouw heeft in verband met een inventarisatie van alle restactiviteiten enige tijd in beslag genomen. De aanbesteding heeft in 2017 plaatsgevonden en is middels Design en Build uitgevoerd, waarbij de markt is gevraagd om een ontwerp te maken.

Opdracht Voorzien in IT

Projecten in realisatie Voorzien in IT (bedragen x € 1 miljoen)						
Omschrijving project	Project-volume (begroting 2017)	Fasering tot en met	Gereali- seerde uitgaven t/m 2016	Verwachte uitgaven in 2017	Gereali- seerde uitgaven in 2017	Verschil uitgaven 2017
ERP M/F/P Fase 2	120,0	2025	30,9	12,0	13,1	1,1
IT-KMar IGO	51,1	2020	6,9	16,5	7,4	- 9,1

IT-KMar Informatie Gestuurd Optreden (IGO)

Op het project IT-KMar IGO is € 9,1 miljoen minder uitgegeven dan begroot. Hier zijn meerdere verklaringen voor. Vooralsnog is niet alle benodigde personele capaciteit voorhanden. Door uitbesteding is de benodigde expertise toegevoegd, maar zijn desalniettemin deelprojecten later van start gegaan. Het gebrek aan capaciteit en kennis over innovatieve oplossingen in dit werkveld is daarom een blijvend punt van aandacht. Ook duurt het inkoopproces door rubricering van een aantal inkooptrajecten langer dan gepland en kost het verkrijgen van diverse

accreditaties veel tijd. Dit heeft tot gevolg dat het afsluiten van een contract en de daarbij behorende betalingen vertraging oplopen.

Bekostiging Wetenschappelijk onderzoek			
Omschrijving (bedragen in € 1.000)	Verwachte uitgaven in 2017	Gerealiseerde uitgaven in 2017	Vershil
Programmafinanciering TNO (en MARIN)	36.807	36.647	– 160
Programmafinanciering NLR	517	517	0
Contractonderzoek Technologie-ontwikkeling (TO)	18.049	14.315	– 3.734
Contractonderzoek Kennisgebruik (KG)	5.095	3.277	– 1.818
Overig Wetenschappelijk Onderzoek	2.000	2.104	104
Totaal generaal	62.468	56.860	– 5.608

De posten met een verschil groter dan € 10 miljoen of noemenswaardig worden hieronder nader toegelicht:

Gedurende 2017 is uitvoering gegeven aan het Defensie Kennis en Innovatie Plan 2017. De Strategische Kennis & Innovatie Agenda van Defensie fungeert daarbij als fundament. Defensie investeert nadrukkelijk in de opbouw en de instandhouding van een Defensie specifieke externe kennisbasis ten behoeve van het behoud van een breed inzetbare, hoogwaardige en innovatieve krijgsmacht. In 2017 is hieraan invulling gegeven door te investeren in kennis en kunde bij de kennisinstituten TNO, NLR en MARIN.

De uitgaven van Bekostiging Wetenschappelijk Onderzoek is in totaal € 5,6 miljoen lager uitgevallen dan begroot. De belangrijkste post hierin zijn de lagere uitgaven van € 3,7 miljoen onder «Contractonderzoek Technologie (TO)» veroorzaakt door vertragingen in het aanbestedings-traject die via nationale maar ook Europees defensieagentschap (EDA)-contractering zijn aanbesteed. De vertragingen in het aanbestedingstraject zijn onder andere te wijten aan enkele (grote) projecten, waarbij er ook sprake was van gemengde contracten, die vertraging in het voorafgaand toezicht traject hebben gelopen. Daarnaast zijn er vertragingen bij Europese onderhandelingen ten gevolge van de btw-problematiek en zorgt de terugtrekking van landen uit enkele projecten voor wijzigingen in project arrangements.

Bijdrage aan de NAVO

De realisatie van de NAVO investeringsuitgaven is per saldo circa € 8,0 miljoen lager uitgevallen dan was voorzien. Dit is voornamelijk het gevolg van de achterblijvende realisatie van de NAVO-lidstaten op investeringen t.b.v. NAVO Infraprojecten (€ 7,0 miljoen). Tevens was er een lagere afroep (€ 0,5 miljoen) t.b.v. AWACS investeringen dan aangekondigd. Het restant (€ 0,5 miljoen) betreft een verrekening met het RVB die niet heeft plaatsgevonden.

Commissie Defensie Materieel Ontwikkeling (CODEMO)

De CODEMO-regeling is een aansprekend instrument dat vooral wordt ingezet voor innovatieve productontwikkeling met het Midden- en Kleinbedrijf (MKB). Defensie neemt, van goedgekeurde projectvoorstellen, 50 procent van de ontwikkelingskosten voor haar rekening. Eventuele

opbrengsten voor Defensie in de vorm van royalties over de verkoop van de ontwikkelde producten zijn beschikbaar voor nieuwe ontwikkelingsvoorstellen.

CODEMO 2017	
Ingediende voorstellen	5
Gehonoreerde voorstellen	2
Afgewezen voorstellen	3
Doorlooptijd	
≤ 3 mnd:	3
> 3 mnd:	2

In 2017 zijn vijf nieuwe projectvoorstellen ingediend. In drie gevallen kregen de aanvragers binnen drie maanden uitsluitel over het al dan niet honoreren van het ingediende voorstel. Bij twee projecten is de termijn van drie maanden overschreden door overleg met de indieners over de inhoud van de ingediende projectvoorstellen. Ultimo 2017 zijn 11 projecten in uitvoering. Van de beschikbare € 10 miljoen heeft inmiddels € 9,8 miljoen een bestemming gekregen.

Ontvangsten

Verkoopopbrengsten groot materieel

In 2017 is € 11,3 miljoen minder aan verkoopopbrengsten gerealiseerd dan begroot. Dit komt met name door nog niet ontvangen opbrengsten van Jordanië (€ 11,3 miljoen) en het uitblijven van verkoop van de YPR (licht pantservoertuig) in 2017 (€ 5 miljoen). Daarnaast zijn er voor € 4,1 miljoen onverwachte ontvangsten door verkoop van materieel geweest.

Verkoopopbrengsten infrastructuur

De verkoopopbrengsten van vastgoed zijn ruim € 8 miljoen hoger uitgevallen dan begroot. Het aantrekken van de vastgoedmarkt is een oorzaak waardoor vastgoed sneller, met hogere opbrengsten dan geraamd, wordt verkocht door het Rijksvastgoedbedrijf (RVB).

4.7 Beleidsartikel 7 Ondersteuning krijgsmacht door Defensie Materieel Organisatie

Algemene doelstelling

De DMO zorgt voor de verwerving van modern, robuust en kwalitatief hoogwaardig en inzetbaar materieel en de beschikbaarstelling van IT-middelen, brandstof, munitie en kleding en uitrusting voor de defensie-onderdelen.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is verantwoordelijk voor de aanschaf en de instandhouding van materieel en de afstoting van overtollig materieel van de krijgsmacht.

Beleidsconclusies

In 2017 heeft de Defensie Materieel Organisatie (DMO) een bijdrage geleverd aan de hoofdtaken van de krijgsmacht en daarmee aan de inzetbaarheidsdoelstellingen van Defensie. Voorts heeft zij dit jaar voor ongeveer € 1,4 miljard aan modern, robuust en kwalitatief hoogwaardig en inzetbaar materieel verworven en Defensie voorzien van IT-middelen, brandstof, munitie en kleding en uitrusting.

Voor verwerving is een goed functionerende voorzien in-keten van groot belang. De verbetering hiervan verloopt volgens planning. Zo wordt in het inkoopdomein «sneller voorzien in» gewerkt met pilots om sneller, slimmer, adaptiever en met meer keuzemogelijkheden in te kopen. Ook zijn positieve resultaten behaald met het werken met Digilnkoop. Deze inkooptool is een stap tot procesverbetering en zorgt daarmee voor vermindering van het risico op onvolkomenheden.

Op het gebied van IT is er onder andere gewerkt aan de actualisatie van communicatiesystemen zoals TITAAN (*Theatre Independent Tactical Adaptive Armed Forces Network*) en SATCOM (satelliet communicatie). In 2017 is de oefening *Bison Drawska* in Polen op IT-gebied ondersteund. Deze oefening vormde daarmee een waardevolle ervaring voor de bruikbaarheid en toepasbaarheid van de operationele IT-systemen.

De ketenlogistieke bedrijven hebben volledig aan de vraag ten behoeve van en vanuit de missiegebieden kunnen voldoen. Het munitiebedrijf en het KPU-bedrijf hebben voor de reguliere dienstverlening een leverbetrouwbaarheidspercentage gehaald dat boven de norm lag. Het Kleding en Persoonsgebonden Uitrustingsbedrijf (KPU-bedrijf) heeft in oktober 2017 de Procura Award ontvangen. Dit is een internationale prijs voor duurzame verwerving.

Sinds 1 februari is de herinrichting van de defensiebrede munitieketen geoperationaliseerd. De herinrichting heeft tot doel het aantal decentrale munitielocaties te reduceren en het gecombineerd inrichten van deze munitielocaties. Eind 2017 is een nieuw voorschrift Type Classificatie Munitie vastgesteld met als doel het op een effectievere manier beperken van de risico's die zijn verbonden aan het gebruik van munitie en explosieve stoffen.

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 7 Ondersteuning krijgsmacht door Defensie Materieel Organisatie (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Vershil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	846.181	606.479	830.487	759.247	959.296	830.335	128.961
Uitgaven	853.971	788.427	758.507	806.441	816.269	830.335	- 14.066
Programmauitgaven	361.144	293.389	304.662	335.058	318.730	365.671	- 46.941
<i>Opdracht Logistieke ondersteuning</i>	361.144	293.389	304.662	335.058	318.730	365.671	- 46.941
- waarvan gereedstelling ^{1 2}	246.323	214.792	222.537	225.397	221.912	266.784	- 44.872
- waarvan instandhouding	114.821	78.597	82.125	109.661	96.818	98.887	- 2.069
Apparaatsuitgaven	492.827	495.038	453.845	471.383	497.539	464.664	32.875
personele uitgaven	178.093	192.287	189.754	182.900	191.248	185.732	5.516
- waarvan eigen personeel		172.714	167.815	169.395	177.778	176.032	1.746
- waarvan externe inhuur		19.573	21.939	13.505	13.470	9.700	3.770
materiële uitgaven	314.734	302.751	264.091	288.483	306.291	278.932	27.359
- waarvan IT overig			25.706	31.688	52.971	43.137	9.834
- waarvan IT door SSO DMO OPS	220.486	228.784	172.048	193.481	198.180	181.442	16.738
- waarvan overige exploitatie: bijdragen aan SSO paresto	346	363	414	405	437	1.819	- 1.382
- waarvan overige exploitatie ²	94.248	73.604	65.923	62.909	54.703	52.534	2.169
Apparaatsontvangsten	59.554	25.189	44.077	29.867	30.204	43.433	- 13.229

¹ Binnen deze opdracht zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door SSO DMO/OPS (€ 2,418 miljoen), die niet waren voorzien in de begroting

² Binnen de opdrachten en bijdrage zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door het agentschap RVB (K€ 341), die niet waren voorzien in de begroting

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 5,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

In 2017 is voor een bedrag van € 129,0 miljoen meer aan verplichtingen aangegaan dan begroot. Uitgangspunt is dat de verplichtingenbegroting gelijk is aan de uitgavenbegroting. De realisatie laat echter zien dat er voor een bedrag van € 90,3 miljoen meer verplichtingen zijn aangegaan voor instandhouding en reservedelen voor lucht- en grondgebonden en maritieme systemen en lager gerealiseerde verplichtingen (€ 18,0 miljoen) voor het gereed stellen, onder meer voor munitie en brand- en bedrijfsstoffen. Daarnaast zijn er meer verplichtingen aangegaan voor met name IT-middelen en werkplekdiensten (€ 34,0 miljoen), inhuur van IT specialisten (€ 18,6 miljoen) en binnen de materiële exploitatie (€ 4,1 miljoen).

Uitgaven

Programma uitgaven

De realisatie van de gereedstelling is € 44,9 miljoen lager dan begroot. Dit bedrag wordt bijna volledig veroorzaakt doordat € 39,9 miljoen minder is uitgegeven dan begroot bij brandstof. De oorzaak hiervan is met name de stabiliserende olieprijs en de goedkopere dollar en afgeleide effecten zoals een lagere btw-afdracht.

Apparaatsuitgaven

Personele uitgaven

De realisatie van personele uitgaven is € 5,5 miljoen hoger dan begroot. Deze hogere uitgave is met name het gevolg van het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord (€ 5,2 miljoen). Daarnaast is er sprake van hogere sociale lasten en pensioenen (€ 4,6 miljoen). Tenslotte is er circa € 5 miljoen minder uitgegeven op het formatiebudget door de achterblijvende vulling.

Materiële uitgaven

De realisatie van de materiële uitgaven is € 27,4 miljoen hoger dan begroot. Dit wordt met name veroorzaakt door de stijgende tarieven voor licenties (€ 7,4 miljoen). Daarnaast zijn communicatiemiddelen gekocht (€ 6,7 miljoen) om invulling te kunnen geven aan het nieuwe werken. Het is ook het gevolg van het eerder verrekenen, eind 2017 in plaats van begin 2018, van datagebruik van telecomverkeer (€ 4,9 miljoen). Ook is er € 3,0 miljoen meer uitgegeven als gevolg van het nieuw afgesloten arbeidsvoorwaardenakkoord.

Ontvangsten

In de begroting 2017 is voor de apparaatsontvangsten een bedrag van € 43,4 miljoen opgenomen. Intern Defensie heeft onderzoek plaatsgevonden naar de verdeling en omvang van de apparaatsontvangstenbudgetten. In dit onderzoek is geconstateerd dat de ontvangstenbegroting voor de DMO structureel te hoog is. Naar aanleiding van dit onderzoek zijn de verwachte apparaatsontvangsten voor 2017 met € 20 miljoen naar beneden bijgesteld. Uiteindelijk is de realisatie op € 30,2 miljoen uitgekomen door onder andere hogere ontvangsten van brandstof door de missie OIR in Koeweit (€ 10,9 miljoen).

4.8 Beleidsartikel 8 Ondersteuning krijgsmacht door Commando DienstenCentra

Algemene doelstelling

Het Commando DienstenCentra (CDC) voorziet in een doelmatige en doeltreffende ondersteuning van de krijgsmacht. Het CDC draagt zorg voor de levering van ondersteunende diensten aan de krijgsmacht. Een groot deel van de ondersteuning levert het CDC zelf, een deel van de ondersteuning wordt geleverd door organisaties buiten Defensie. CDC is daarbij de verbindende schakel tussen vraag en aanbod. De ondersteuning van het CDC is ingedeeld in drie categorieën ondersteuning, te weten normgestuurd (vast, zoals vastgoed, gezondheidszorg), capaciteit-gestuurd (semi-flexibel, zoals opleidingen) en budgetgestuurd (flexibel, zoals transport en media). De drie categorieën zijn nader onderverdeeld in achttien dienstenclusters.

Rol en verantwoordelijkheid

De Minister is verantwoordelijk voor een doeltreffende en doelmatige dienstverlening bij Defensie waaraan het CDC een bijdrage levert.

Beleidsconclusies

In 2017 heeft het CDC de gevraagde ondersteuning grotendeels volgens afspraak kunnen leveren. Zo is de realisatie van de werving en selectie van militairen voor heel 2017 uitgekomen op 88% van de initiële aanstellingsopdracht. In totaal zijn er 3.138 militairen aangesteld, dit zijn er 300 meer dan in 2016, terwijl de verwervingsmarkt krappere is geworden. De werving van manschappen en specifiek technisch personeel bleef wederom achter en is waar mogelijk opgevangen door inhuur. Er zijn afgelopen jaar meerdere maatregelen geïmplementeerd die de instroom van personeel moeten bevorderen, zoals een *brandstore* en open sollicitatie mogelijkheden. Om onvoorziene uitstroom te voorkomen is een derde employabilitycentrum geopend om burgers en militairen te begeleiden.

Op het gebied van vastgoed zijn nieuwbouw, onderhoud en keuringen nog niet op het gewenste niveau. Punt van aandacht blijft de afstemming van de vraag van Defensie op de capaciteit van het RVB. In onderling overleg wordt gezocht naar werkbare oplossingen om de knelpunten aan te pakken. Voorts is een Regie Overleg Vastgoed ingericht om sneller te kunnen reageren (escaleren) en af te stemmen bij veranderingen en issues.

De geneeskundige logistieke leverbetrouwbaarheid voldoet aan de norm van 95%. Op het gebied van compliance heeft de Nederlandse Defensie Academie dit jaar voor de tweede maal de *Masterclass Integrated Compliance Management* (MICM) verzorgd, die interdepartementaal is open gesteld.

Tabel Budgettaire gevolgen van beleid

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 8 Ondersteuning krijgsmacht door Commando DienstenCentra (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Vershil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	1.111.277	1.057.642	1.078.400	886.300	1.245.160	1.161.983	83.177
Uitgaven	1.040.029	1.061.257	1.051.112	1.127.552	1.223.267	1.161.983	61.284
Programmauitgaven	7.600	12	204	188	190	0	190
Opdracht Dienstverlenende eenheden	7.600	12	204	188	190	0	190
– waarvan gereedstelling ¹	7.590	1	198	187	190	0	190
– waarvan instandhouding	10	11	6	1	0	0	0
Apparaatsuitgaven	1.032.429	1.061.245	1.050.908	1.127.364	1.223.077	1.161.983	61.094
personele uitgaven	424.809	443.228	465.998	512.085	543.248	513.566	29.682
– waarvan eigen personeel	411.204	415.171	436.045	475.462	510.000	504.007	5.993
– waarvan externe inhuur ¹		16.216	18.157	24.559	21.158	118	21.040
– waarvan overig, attachés	13.605	11.841	11.796	12.064	12.090	9.441	2.649
materiële uitgaven	607.620	618.017	584.910	615.279	679.829	648.417	31.412
– waarvan bijdrage agentschap RVB (huisvesting en infrastructuur)		193.218	220.607	228.185	256.916	236.781	20.135
– waarvan huisvesting en infrastructuur, overig	396.124	191.782	134.615	115.191	109.976	110.993	– 1.017
– waarvan overige exploitatie ^{1 2}	205.271	195.995	189.880	236.126	278.343	264.724	13.619
– waarvan SSO Paresto		31.013	31.706	29.463	29.550	28.797	753
– waarvan overig, attachés	6.225	6.009	8.102	6.314	5.044	7.122	– 2.078
Apparaatsontvangsten	55.319	49.243	56.903	63.665	85.812	75.866	9.946

¹ Binnen de externe inhuur zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door SSO DMO/OPS (K€ 304), die niet waren voorzien in de begroting.

² Binnen de overige exploitatie zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door het agentschap Rijkswaterstaat Corporate Dienst (K€ 39), die niet waren voorzien in de begroting.

Toelichting op de financiële instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 10,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

De verplichtingenstand is € 83,2 miljoen hoger dan begroot. Dit komt met name door het arbeidsvoorwaardenakkoord (€ 15,9 miljoen) en het aangaan van extra opdrachten bij het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) voor de instandhouding van het vastgoed (€ 55,0 miljoen). Daarnaast zijn de vastgoedcontracten van de Kromhoutkazerne en het Nationaal Militair Museum overgeboekt naar beleidsartikel 6 Investerings (opdracht voorzien in infrastructuur), daarmee is het verplichtingenbudget met € 40,5 miljoen verlaagd. Naast het arbeidsvoorwaardenakkoord zijn er ook hogere apparaatsuitgaven van € 53,0 miljoen die doorwerken in het verplichtingensaldo. Dit betreft o.a de hogere verplichtingen voor de

fiscale eindheffing regeling volledige schadevergoeding voor veteranen € 7,8 miljoen, inhuur (€ 11,6 miljoen) met name voor bewakingsbeveiliging (€ 8,8 miljoen); in-door-uitstroom, arbeid, zorg en welzijn bevorderende maatregelen (€ 6,1 miljoen) en koersverschillen (€ 8,4 miljoen).

Uitgaven

Personele uitgaven

De personele uitgaven zijn € 29,7 miljoen hoger dan begroot. De belangrijkste oorzaken van deze meeruitgaven zijn de extra uitgaven ten gevolge van de stijging van de pensioenpremies en sociale lasten (€ 7,8 miljoen), loonbijstelling voor attachés (€ 2,1 miljoen), extra loonuitgaven door het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord (€ 15,9 miljoen), uitbreiding van het personeelsbestand (€ 2,4 miljoen) en overige kleine meeruitgaven (€ 2,4 miljoen). Daarnaast zijn er meeruitgaven voor beveiliging: extra bewaking als gevolg van de vertraging van de afstoting van vastgoed (€ 6,0 miljoen) en inzet van de Defensie Beveiligings- en Bewakingsorganisatie (DBBO) om beveiligingstaken van de KMar over te nemen (€ 1,1 miljoen), zodat de KMar extra op Schiphol kon worden ingezet. Tenslotte is er € 7,2 miljoen vrijgevallen en minder uitgegeven op het formatiebudget door de achterblijvende vulling bij militaire functies, lagere uitgaven in het kader van de opleidingen Veiligheid en Vakmanschap (VeVa) en lagere uitgaven voor het internationaal verhuiscontract.

Een deel van de dienstverlening door CDC wordt uitgevoerd door externe inhuur, bijvoorbeeld om piekbelasting op te vangen. Deze wordt niet vooraf in de begroting verwerkt, maar in het uitvoeringsjaar geraamd en overgeheveld van formatiebudget naar inhuurbudget (€ 21,0 miljoen). Dit heeft geresulteerd in € 21,0 miljoen aan meeruitgaven voor inhuur ten opzichte van de begroting.

Materiële uitgaven

De materiële uitgaven zijn € 31,4 miljoen hoger dan begroot. De hogere uitgaven op overige exploitatie (€ 13,6 miljoen) zijn onder andere het gevolg van € 8,4 miljoen aan meeruitgaven door het defensiebrede koersverlies bij vreemde valuta die ten laste van het CDC worden verantwoord en waar geen budget voor begroot is. Daarnaast heeft € 7,8 miljoen aan meeruitgaven betrekking op een onverwachte fiscale eindheffing van de Regeling Volledige Schadevergoeding voor veteranen.

Aan huisvesting en infrastructuur is € 19,1 miljoen meer uitgegeven dan begroot. Dit is enerzijds veroorzaakt door het uitvoeren van extra onderhoud voor het wegwerken van achterstallig onderhoud (in totaal € 27,1 miljoen meer dan initieel begroot), voor het merendeel uitgevoerd via het Rijksvastgoedbedrijf (RVB), en anderzijds door lagere uitgaven op onder meer energie en water (circa € 8 miljoen).

Ontvangsten

Geen bijzonderheden.

5. NIET-BELEIDSARTIKELN

5.1 Niet-beleidsartikel 9 Algemeen

De onderstaande tabel bevat de geraamde en gerealiseerde uitgaven en verplichtingen voor 2017.

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)							
Artikel 9 Algemeen (bedragen x € 1.000)							
					Realisatie	Vastgestelde begroting	Vershil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	84.443	81.246	103.254	89.615	82.955	95.717	- 12.762
Uitgaven	100.566	100.370	84.447	107.028	85.193	95.717	- 10.524
Programma-uitgaven							
Subsidies en bijdragen	21.682	22.104	31.495	29.732	30.741	30.086	655
Bijdrage NAVO en internationale samenwerking	39.906	37.001	22.085	56.675	36.479	52.588	- 16.109
– waarvan voorziening Very High Readiness Joint Taskforce					0	10.000	- 10.000
Overige uitgaven ¹	38.978	41.265	30.867	20.621	17.973	13.043	4.930
Programma ontvangsten	0	0	0	0	0	0	0

¹ Binnen de opdrachten en bijdragen zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door het agentschap Rijkswaterstaat Corporate Dienst (K€ 24), het Rijks-vastgoeddienst (K€ 160), Pareto (K€ 11) en DMO OPS (K€ 358), die niet waren voorzien in de begroting.

Toelichting op de instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 2,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

De lagere realisatie van de verplichtingen dan in de begroting is opgenomen komt door de lagere bijdrage voor de NAVO, het uitkeren van de voorziening aan de defensieonderdelen (€ 10 miljoen) voor de Nederlandse deelname aan de high Readiness Joint Task Force (VJTF) en de niet voorziene verplichting voor het RIVM onderzoek. De oorzaken worden hieronder toegelicht.

Uitgaven

Bijdrage NAVO en internationale samenwerking

De realisatie is € 16,1 miljoen lager dan begroot. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt doordat de factuur voor de bijdrage aan de NAVO niet in 2017 maar in 2018 is betaald. Daarnaast is vanuit dit artikel het budget voor de VJTF van € 10,0 miljoen doorverdeeld naar de defensieonderdelen. De grootste posten betreffen de verwerving van extra reservedelen door het Commando Landstrijdkrachten (CLAS € 6,3 miljoen) en munitie door de Defensie Materieel Organisatie (DMO € 3,0 miljoen).

Overige uitgaven

De realisatie van Overige uitgaven is € 4,9 miljoen hoger dan begroot. Dit is het gevolg van de hogere realisatie van het RIVM-onderzoek naar Chroom VI en *Chemical Agent Resistant Coating* (CARC) (€ 4,2 miljoen) en de extra uitgaven voor schadevergoedingen en de Landsadvocaat (€ 0,7 miljoen).

Ontvangsten

Geen bijzonderheden.

5.2 Niet-beleidsartikel 10 Apparaat Kerndepartement

Op dit artikel (voorheen Centraal apparaat) zijn alle verplichtingen, personele en materiële uitgaven en ontvangsten van de Bestuursstaf (BS) en de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) weergegeven. Tevens zijn in dit artikel de defensiebrede uitgaven ondergebracht voor pensioenen en uitkeringen (waarvan een deel «niet relevant» dat betrekking heeft op de lening voor de kapitaaldekking van de militaire ouderdomspensioenen), wachtgelden, inactiviteitswedden en Sociaal Beleidskader (SBK)-gelden.

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 10 Apparaat Kerndepartement (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	begroting	
						2017	2017
Verplichtingen	1.655.999	1.584.117	1.529.741	1.595.748	1.572.559	1.588.732	- 16.173
Uitgaven	1.658.703	1.589.049	1.527.669	1.594.826	1.572.368	1.588.732	- 16.364
Apparaatsuitgaven	1.658.703	1.589.049	1.527.669	1.594.826	1.572.368	1.588.732	- 16.364
personele uitgaven	1.638.573	1.575.860	1.513.893	1.580.523	1.556.940	1.570.644	- 13.704
– waarvan eigen personeel	128.622	121.615	121.123	126.849	137.422	144.687	- 7.265
– waarvan externe inhuur		2.472	3.128	3.731	3.932	3.564	368
– waarvan pensioenen	1.256.134	1.237.183	1.219.738	1.290.105	1.265.223	1.270.391	- 5.168
– waarvan wachtgelden en SBK-gelden	253.817	214.590	169.904	159.838	150.363	152.002	- 1.639
materiële uitgaven	20.130	13.189	13.776	14.303	15.428	18.088	- 2.660
– waarvan overig ¹	19.520	12.691	13.193	13.749	14.924	17.364	- 2.440
– waarvan bijdragen aan SSO Paresto	610	498	583	554	504	724	- 220
Totaal ontvangsten	2.669	24.360	28.255	39.017	39.784	41.055	- 1.271

¹ Binnen deze opdracht zijn een aantal activiteiten uitgevoerd door SSO DMO/OPS (€ 1,353 miljoen), die niet waren voorzien in de begroting.

Toelichting op de instrumenten

De posten met een verschil groter dan € 10,0 miljoen of noemenswaardige verschillen worden hieronder nader toegelicht.

Verplichtingen

De lagere realisatie van de verplichtingen dan in de begroting is opgenomen komt door de lagere personele uitgaven. De oorzaken worden hieronder toegelicht.

Uitgaven

Personele uitgaven

De personele uitgaven zijn per saldo € 13,7 miljoen lager uitgevallen dan begroot. Dit heeft diverse oorzaken. Het betreft onder meer:

- Lagere uitgaven aan formatie veroorzaakt door de vertraagde vulling van nieuwe functies en vacatures bij de BS en de MIVD;
- Lagere uitgaven diensteinderegeling (Uitkeringswet Gewezen Militairen, UKW) veroorzaakt doordat militairen dit jaar hun intrede in de UKW hebben uitgesteld in afwachting van de keuzemogelijkheden naar aanleiding van het arbeidsvoorwaardenakkoord;
- Verschuiving van uitgaven voor de compensatie van het Algemeen Ouderdomswet (AOW)-gat. De nabetaling die door het ABP in december 2017 is betaald, wordt in januari 2018 door Defensie aan het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) vergoed;
- De Staat is met het ABP een lagere lening overeengekomen om de kapitaaldekking van de militaire ouderdomspensioenen te financieren.

Ontvangsten

Geen bijzonderheden.

5.3 Niet-beleidsartikel 11 Geheime uitgaven

De onderstaande tabel bevat de geraamde en gerealiseerde uitgaven en verplichtingen voor 2017.

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)

Artikel 11 Geheime uitgaven (bedragen x € 1.000)

					Realisatie	Vastgestelde begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen	5.264	3.893	5.385	5.939	7.874	5.389	2.485
Uitgaven	5.264	3.893	5.385	5.939	7.874	5.389	2.485
Ontvangsten	0	0	0	0	0	0	0

De geheime uitgaven worden jaarlijks gecontroleerd door de president van de Algemene Rekenkamer.

5.4 Niet-beleidsartikel 12 Nog onverdeeld

De onderstaande tabel (voorheen Nominaal en onvoorzien) bevat de geraamde en gerealiseerde uitgaven en verplichtingen voor 2017.

Opbouw verplichtingen, ontvangsten en uitgaven van de vastgestelde begroting 2017, realisatie en het verschil (bedragen x € 1.000)							
Artikel 12 Nog onverdeeld (bedragen x € 1.000)							
					Realisatie	Vastgestelde begroting	Verschil
	2013	2014	2015	2016	2017	2017	2017
Verplichtingen					0	52.507	- 52.507
Uitgaven					0	52.507	- 52.507
Loonbijstelling							
Loonbijstelling							
– waarvan programma							
– waarvan apparaat							
Prijsbijstelling							
– waarvan programma							
– waarvan apparaat							
Onvoorzien					0	52.507	- 52.507
Ontvangsten							

Toelichting op de financiële instrumenten

Niet-beleidsartikel 12 Nog onverdeeld is een voorziening, waarop geen realisatie plaats vindt van verplichtingen en uitgaven. Met de eerste en tweede suppletoire begroting is het budgetbedrag volledig uitgedeeld naar de defensieonderdelen. Dit betrof met name het uitdelen van het nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord voor het defensiepersoneel, het uitdelen van de prijsbijstellingen en de herallocatie van budgetten om de financiële knelpunten te compenseren binnen de defensieonderdelen.

6. BEDRIJFSVOERINGSPARAGRAAF

De bedrijfsvoeringsparagraaf bestaat uit drie paragrafen: een uitzonderingsrapportage, rijksbrede bedrijfsvoeringsonderwerpen en belangrijke ontwikkelingen en verbeteringen in de bedrijfsvoering.

1. Uitzonderingsrapportage

1.1 Rechtmatigheid

De verantwoording in het departementale jaarverslag is in overeenstemming met de begrotingswetten, de Europese regelgeving, Nederlandse wetten, algemene maatregelen van bestuur en in ministeriële regelingen opgenomen bepalingen. Voor de bepaling van fouten en onzekerheden is de rijksbrede normering toegepast.

De rapporteringstolerantie van de verplichtingen bij het beleidsartikel 7 Defensie Materieelorganisatie en de rapporteringstolerantie van de samenvattende verantwoordingsstaat baten-lastenagentschappen zijn overschreden. De overschrijding van deze beide toleranties zijn het gevolg van de onzekerheden in de rechtmatigheid met betrekking tot de aanbestedingen inhuur ICT die zijn gedaan via het Dynamisch Aankoopstelsel (DAS). De onzekerheid in de rechtmatigheid vloeit voort uit het ontbreken van een nadere duiding van de wetgever over het houden van een interview bij een DAS en de onduidelijkheid van de toepassing van het (concept)beleidskader.

Overzicht overschrijdingen rapporteringstoleranties fouten en onzekerheden

(1) Rapporteringstolerantie	(2) Verantwoord bedrag in €	(3) Rapporteringstolerantie voor fouten en onzekerheden in €	(4) Bedrag aan fouten in €	(5) Bedrag aan onzekerheden in €	(6) Bedrag aan fouten en onzekerheden in €	(7) Percentage aan fouten en onzekerheden t.o.v. verantwoord bedrag = (6)/(2)*100%
Artikel 07 Defensie Materieel Organisatie verplichtingen	959.296.000	47.965.000	42.746.000	18.332.000	61.078.000	6,37%
Samenvattende staat batenlasten agentschappen	351.755.000	25.000.000	4.409.000	53.989.000	58.398.000	16,60%

In 2017 hebben zich geen tekortkomingen op het gebied van misbruik en oneigenlijk gebruik voorgedaan, zie paragraaf 2.1.

1.2 Totstandkoming niet-financiële verantwoordingsinformatie

Informatie over de gereedheid van de eenheden en details over de realisatie van de inzetbaarheidsdoelstellingen is geplaatst in de vertrouwelijke bijlage inzetbaarheidsrapportage.

De totstandkoming van de niet-financiële informatie verliep ordelijk en is grotendeels controleerbaar. Dit proces is nog wel arbeidsintensief en de kwaliteit van gereedheidsinformatie kan verder worden verbeterd.

De verantwoording over de gereedheid is in 2017 gebaseerd op de organieke taken van de defensieonderdelen. Een eenheid wordt als volledig operationeel gereed aangemerkt als deze alle organieke taken kan uitvoeren in alle dreigingsscenario's. Aan de hand van het plan van aanpak «Verbeteren materiële gereedheid» hebben de defensieonderdelen gerapporteerd over de bereikte voortgang en is de informatie over de materiële gereedheid verrijkt.

Daarnaast hebben de operationele commando's in de managementrapportage gerapporteerd over hun verwachte operationele gereedheid in de komende periode op basis van het plan van aanpak «Herstel basisgereedheid». Het programma «Kwaliteit in beeld» is eind 2017 opgestart om meer inzicht te bieden in de kwalitatieve aspecten van de personele gereedheid.

1.3 Financieel en materieelbeheer

1.3.1 Financieel beheer

De onvolkomenheid van de Algemene Rekenkamer ten aanzien van het verplichtingenbeheer is in 2016 komen te vervallen. In 2017 is gewerkt aan de verdere verbetering van het verplichtingenbeheer. De genomen maatregelen, zoals aanscherpen van de monitoring op de vastgelegde verplichtingen en het analyseren van de btw-posten in vreemde valuta, hebben effect gehad waardoor de kwaliteit van het verplichtingenadministratie inmiddels voldoende wordt beheerst.

Verwerving/Europese aanbesteding

In 2017 zijn meer (Europese) aanbestedingsfouten geconstateerd dan in voorgaande jaren. In totaal zijn 31 dossiers aangemerkt als (Europese) aanbestedingsfouten met een totale contractwaarde (inclusief btw) van € 32,6 miljoen. Hiervan zijn 12 dossiers aangeboden voor de escalatieprocedure. De aangetroffen aanbestedingsfouten betreffen het niet juist toepassen van de aanbestedingsregels, zoals bijvoorbeeld het niet zorgvuldig ramen van de opdrachtwaarde, het niet Europees aanbesteden terwijl de opdrachtwaarde boven de aanbestedingsdrempel ligt, afroepen op raamovereenkomsten van meer dan 150% van de geïndiceerde omvang in de aanbestedingsstukken en het ten onrechte gebruikmaken van de onderhandelingsprocedure zonder aankondiging.

Naar aanleiding van de onvolkomenheid op het inkoopbeheer over 2016 is in 2017 een plan van aanpak opgesteld voor een oorzakenanalyse van de geconstateerde aanbestedingsfouten en een onderzoek naar het bestaan en/of werking van een viertal *key controls*. Het plan van aanpak is samen met de defensieonderdelen uitgevoerd en bestaat uit de volgende activiteiten:

- Oorzakenanalyse Europese aanbestedingsfouten;
- Oorzakenanalyse overige aspecten van verwerving;
- Werking van het contractenregister;
- Werking van de aanbestedingskalender;
- Werking van de spendanalyse;
- Beleid voor de objectieve leverancierskeuze voor opdrachten onder de Europese aanbestedingsdrempel van de Aanbestedingswet 2012.

Eind 2017 is de onderzoeksfase afgerond en medio februari 2018 zijn de resultaten daarvan in een zestal deelrapporten beschikbaar gekomen, tezamen met de nodige verbetermaatregelen en voorstellen tot implementatie daarvan.

Uit de oorzakenanalyse van de Europese aanbestedingsfouten is niet gebleken dat structurele en/of eenduidige oorzaken zijn aan te wijzen die aan de geconstateerde fouten ten grondslag hebben gelegen. Op een enkele verbetermaatregel of opvolging van aanbevelingen na, is er is dan ook geen aanleiding voor interventies in de vorm van aanvullende kaderstelling/regelgeving of verbeteringsprojecten.

Uit de oorzakenanalyse van de overige aspecten van verwerving is duidelijk geworden dat de geconstateerde fouten zich concentreren op het gebruik van ERP M&F, zoals het op een juiste wijze vastleggen van de overeengekomen financiële verplichtingen. Ten aanzien van de *key controls* aanbestedingskalender en spendanalyse is gebleken dat Defensie deze steviger kan invullen. De verbetermaatregelen zijn dan ook hierop gericht.

Ten aanzien van de *key control* contractenregister heeft de ADR een aanzienlijke verbetering geconstateerd voor wat betreft de vulling en actualiteit daarvan. Niettemin blijft dit een aandachtspunt en is de verbetering daarop geconcentreerd.

Aan de *key control* beleid voor de objectieve leverancierskeuze heeft Defensie invulling gegeven door hiervoor een kader op te stellen.

In het eerste kwartaal van 2018 zal een aanvang worden genomen met de implementatie van de verbetermaatregelen met het streven deze medio 2018 te hebben gerealiseerd.

1.3.2 Materieelbeheer

Materieelbeheer algemeen

De norm voor het materieelbeheer bij Defensie is dat bij minimaal 80 procent van de eenheden op het derde niveau de kwaliteit van het beheer van alle materieelsoorten en opslagvormen voldoende is. Over 2017 werd bij meerdere defensieonderdelen voor de volgende categorieën materieel/opslagvormen niet voldaan aan de norm:

- Klein kaliber wapens – inventaris
- Niet-gevoelig materieel – decentrale voorraad
- Niet-gevoelig materieel – inventaris
- Opiumwetartikelen – uitrustingen.

Oorzaken liggen in het niet of onvoldoende uitvoeren van voorgeschreven beheermaatregelen zoals tellingen, en administratieve knelpunten rond de migratie naar ERP. Ook blijkt de personele (kwantitatieve en kwalitatieve) capaciteit een knelpunt. In een aantal gevallen moet ook worden geconstateerd dat het management onvoldoende toezicht uitoefent op de naleving van maatregelen.

Centraal voorraadbeheer munitie

Over 2016 bleek het centrale voorraadbeheer bij het Defensie Munitiebedrijf (DMunB) niet te voldoen aan de norm. In 2017 zijn verbetermaatregelen in gang gezet. Ook vindt een heroverweging plaats van maatregelen op het gebied van munitieveiligheid en is inmiddels aanvullende capaciteit ter beschikking gesteld van commandant DMunB.

Monitor cryptosleutels en -publicaties

Uit onderzoek van de ADR is gebleken dat de kwantiteit en de kwaliteit van de ingevulde vragenlijsten is verbeterd ten opzichte van 2016. De CSPM geeft daardoor een goed beeld van het beheer van cryptosleutels en -publicaties. De opvolging van de resultaten behoeft nog aandacht.

1.3.3 Personeelsbeheer (toelagen en declaraties)

De ADR heeft op het gebied van personeelsbeheer geconcludeerd dat de beheersingsmaatregelen rond de salarissen voldoende werken. De risico's bij declaraties, toelagen en andere processen (zoals verlof en Wet Poortwachter) zijn echter niet helemaal afgevangen door maatregelen (application controls) in de IT-systemen. De daarmee samenhangende compenserende (handmatige) maatregelen werken nog onvoldoende.

Defensie heeft in 2017 een plan van aanpak opgesteld waarbij een stapsgewijze verbetering met behulp van data-analyses wordt doorgevoerd. Ook zijn de taken van het P-beheeroverleg nader omschreven en vastgelegd in een instellingsbeschikking. Een deel van de maatregelen is in 2017 gerealiseerd. Vanaf 2018 zal de effectiviteit hiervan worden gemeten.

1.4 Overige aspecten bedrijfsvoering

1.4.1 Belangrijke risico's overige bedrijfsvoering

Door Defensie worden twee belangrijke bedrijfsvoeringsrisico's onderkend:

1. tekortkomingen in de basisgereedheid van de operationele eenheden;
2. ernstige incidenten op het gebied van fysieke en sociale veiligheid bij Defensie.

Voor beide risico's zijn mitigerende maatregelen getroffen. Dit kabinet en het vorige hebben extra middelen beschikbaar gesteld om de basisgereedheid te herstellen. Onder leiding van de CDS is door de operationele commando's een *roadmap* «Structureel Herstel Gereedheid» opgesteld. Op grond hiervan is de prognose dat de basisgereedheid in 2021 zal zijn hersteld. De voortgang wordt nauwlettend gevolgd. Afzonderlijke incidenten op het gebied van fysieke en sociale veiligheid worden aangepakt en maatregelen worden getroffen. Defensie heeft in 2017 het actieplan veiligheid, gezondheid en milieu geactualiseerd met daarin concrete maatregelen. Uit verschillende onderzoeken blijkt echter dat de onderliggende oorzaken onder opeenvolgende incidenten (deels) overeenkomen. Deze moeten worden aangepakt. Er mag geen misverstand over bestaan: het moet en kan veiliger bij Defensie. In het plan «Een veilige Defensieorganisatie» dat begin 2018 is opgesteld staat hoe we dit binnen Defensie zullen bewerkstelligen.

Melden voorvallen

Iedere medewerker van Defensie dient een voorval waarvan hij kennis draagt te melden aan de commandant of leidinggevende, via het centrale meldingssysteem «PeopleSoft Melden Voorvallen» (PSMV). Via PSMV worden de meldingen direct intern Defensie gedistribueerd via vastgestelde beslisregels, afhankelijk van de aard en ernst van het voorval. Indien alle noodzakelijke vervolgacties zijn uitgevoerd, dient de melding door het bevoegd gezag te worden afgesloten. In 2017 zijn 4.884 voorvallen gemeld¹. Dit aantal is onder te verdelen in 3 types, te weten Bedrijfsveiligheid, Bijzondere gebeurtenissen en Bewaking & Beveiliging waarvoor respectievelijk 3.692, 129 en 1.063 voorvallen gemeld zijn.

¹ Met het rapporteren van deze aantallen wordt voldaan aan het verzoek van de Minister en Staatssecretaris in Kamerstuk [34 775 X, nr. 81](#).

1.4.2 Onvolkomenheden Algemene Rekenkamer

Verbeteren materiële gereedheid

De Algemene Rekenkamer kwalificeert de onvolkomenheid ten aanzien van de logistieke keten reserveonderdelen niet langer als «ernstig». In augustus 2017 is het plan van aanpak «Verbeteren Materiële Gereedheid» doorontwikkeld en aangevuld op basis van de actualiteit. De voortgang wordt gevolgd op het hoogste ambtelijk niveau. Er is prioriteit gegeven aan het verhogen van de leverbetrouwbaarheid en voorraadbeschikbaarheid van de zogenaamde goedkope *fast movers* en reserveonderdelen waar vaak en veel vraag naar is. De targets om per juni 2017 te voldoen aan een leverbetrouwbaarheid van 85 procent en een voorraadbeschikbaarheid van 90 procent zijn gehaald. De extra toegekende budgetten, betere materieelplanningen en het verleggen van voorraadopunten hebben dit mogelijk gemaakt. Op het gebied van assortimentsmanagement zijn aanvullende instructies opgesteld en zijn Masterclasses gegeven, resulterend in een betere dienstverlening. Voorts zijn in 2017 de instandhoudingsanalyses voor de Combat Vehicle 90 (CV90), de Fennek, de Bushmaster, de Onderzeeboten, de F-16 en de C-130 afgerond. Op basis van de instandhoudingsanalyses worden onderhoudsplannen geactualiseerd, worden voorraden reserveonderdelen aangepast aan veranderend gebruik of ouderdom en worden reserveonderdelen vastgesteld die cruciaal zijn voor de inzetbaarheid. Tot slot is in 2017 aangevangen met het doorlichten van de materieellogistieke organisatie op de onbalans tussen capaciteit en werklast. In deze beschouwing worden ook de benodigde competenties, kennis en ervaring van het personeel gezien. Bij het CLAS, CLSK en CZSK worden bij enkele wapensystemen verbeteringen van de materiële gereedheid vastgesteld. De ontwikkeling van de materiële gereedheid is echter gevoelig voor verstoringen, veroudering van wapensystemen en personele capaciteit. De beperkte beschikbaarheid van personele capaciteit (planners, inkopers, werkvoorbereiders, monteurs, engineers ten behoeve van ILS-management) als gevolg van vacatures en irreguliere uitstroom staat een volledig herstel van de materiële gereedheid in de weg.

IT-Beheer

Defensie heeft in 2017 de benodigde maatregelen genomen om de continuïteit van de bestaande IT te waarborgen tot het moment dat de nieuwe IT infrastructuur als onderdeel van het programma GrIT is opgeleverd en de transitie achter de rug is. De verbeteringen van de afgelopen jaren in de generieke IT hebben effect. In mei 2017 heeft Deloitte een *health check* uitgevoerd op de generieke IT. De conclusie is dat de huidige IT voor de aankomende drie jaar stabiel is. Voor een termijn van vijf jaar en verder beveelt Deloitte aan aanvullende maatregelen te nemen. Defensie zal dit meenemen in het reguliere *life cycle management* proces voor de vervanging en upgrades van componenten van de IT-infrastructuur. Voor TITAAN worden tussentijdse versies ingevoerd om de technische levensduur te verlengen.

Autorisatiebeheer

Autorisatiebeheer blijft zich verder ontwikkelen en verbeteren. Bij het oplossen van de knelpunten binnen het autorisatiebeheer is in 2017 de opgaande lijn van voorgaande jaren voortgezet. De laatste acties uit het plan van aanpak autorisatiebeheer zijn begin 2018 voltooid.

Informatiebeveiliging

De Rekenkamer heeft Defensie in 2017 een onvolkomenheid gegeven voor informatiebeveiliging. Deze spitst zich toe op de werking van het managementsysteem waarmee de informatiebeveiliging wordt gestuurd waaronder ook de dossiervorming van de kritieke systemen. Defensie heeft een aantal gerichte maatregelen getroffen ter verbetering van de sturing en de dossiers. Het betreft onder andere een Aanwijzing «Kwaliteitssysteem IT» en centraal beschikbare dossiers per kritiek systeem. Eind december heeft de ADR de sturing op de informatiebeveiliging getoetst op basis van een interdepartementaal afgesproken volwassenheidsmodel. De resultaten geven een positief beeld. Resterende aanbevelingen uit hun rapport worden in 2018 opgepakt. Daarmee wordt invulling gegeven aan de in het kwaliteitssysteem beschreven verbetercyclus. Zie ook paragraaf 3.2.

1.4.3 Koppelvlak logistiek en financiën (melding goederenontvangst)

In 2017 is het percentage fouten en onzekerheden bij betalingen die (automatisch) worden verricht als gevolg van een logistieke boeking in ERP M&F afgenomen. Tegelijkertijd is de omvang van betalingen via ERP toegenomen. De ADR heeft daarnaast bij drie van de zeven bezochte grote magazijnen tekortkomingen in de ordelijkheid van de administratieve organisatie geconstateerd. Vanwege deze tekortkomingen en de toename van de uitgaven via ERP heeft de ADR de zwaarte van haar bevinding verhoogd van licht naar gemiddeld.

Defensie is in 2017 gestart met de inzet van Advies- en Assistentieteams om de benodigde verbetermaatregelen bij de defensieonderdelen te waarborgen. Deze activiteiten lopen door tot in 2018.

1.4.4 Personele gereedheid

De Algemene Rekenkamer heeft in haar rapport over 2016 aanbevolen om op korte termijn te beschikken over een eenduidige en beter navolgbare manier om informatie over de gereedheid van de krijgsmacht en de eenheden te verzamelen, te registreren en te rapporteren.

De navolgende activiteiten zijn hiertoe in 2017 gestart:

- Begrippen eenduidig definiëren en door de hele krijgsmacht heen op dezelfde wijze operationaliseren en toepassen;
- Een set van indicatoren samenstellen die werkelijk helpen om de beschikbaarheid en de geschiktheid van het militaire personeel in de eenheden te bepalen;
- Normen consistent toepassen;
- Verouderde aanwijzingen aanpassen;
- Appreciaties van de commandanten transparanter onderbouwen en structureren.

De uitwerking zal echter tijd kosten omdat bijvoorbeeld het samenstellen van indicatoren voor de personele gereedheid van alle militairen een aanzienlijke opgave is. Dit heeft te maken met de enorme verscheidenheid aan eenheden. Er zal sprake zijn van een gefaseerde aanpak die naar verwachting eind 2019 gerealiseerd zal zijn.

2. Rijksbrede bedrijfsvoeringsonderwerpen

2.1 Misbruik en oneigenlijk gebruik (M&O)-risico's en ontwikkelingen betreffende het M&O-beleid

Voor zover aan individuele instellingen of organisaties subsidies worden toegekend (in totaal circa € 30 miljoen), worden eventuele risico's met de hieronder genoemde maatregelen afgedekt. In 2017 zijn geen tekortkomingen gebleken.

Het subsidie-instrumentarium (onder andere beschikkingen en vaststellingen) is in 2017 nauwelijks veranderd en blijkt onverminderd voldoende robuust. Specifieke beheersmaatregelen per subsidie worden getroffen op basis van een periodieke risicoanalyse, waarna pas tot subsidieverlening kan worden overgegaan. In 2017 is als onderdeel van een interdepartementaal traject actie ondernomen om, in aanvulling op de departementale M&O registratie² betreffende subsidies, te voorzien in een centrale verwijzindex. Hiermee kan bij nieuwe subsidie-aanvragen doelmatiger op risicosignalen worden ingespeeld. Defensie zal hierbij naar verwachting in 2018 aansluiten als deze index in werking wordt gesteld.

2.2 Grote lopende IT projecten

Sinds 2015 rapporteert het Rijk over alle projecten met een IT-component van ten minste € 5 miljoen meerjarig. Defensie rapporteert de projecten groter dan € 5 miljoen op het Rijks ICT-dashboard. De Tweede Kamer wordt over IT-projecten ten behoeve van wapensystemen geïnformeerd volgens het Defensie Materieel Proces (DMP) en in het Materieel Projecten Overzicht (MPO).

Nieuwe projecten met een IT-component van meer dan € 5 miljoen worden eveneens aangeboden aan het Bureau IT-toetsing (BIT) voor een zogenaamde BIT-toets. In het projectplan wordt informatie opgenomen over de vraag of er bij het project sprake is van het opnemen van privacygevoelige gegevens of van het koppelen of verrijken van data. Indien er sprake is van gebruik van persoonsgegevens moet het een privacy impact assessment door middel van het PIA-toetsmodel Rijksdienst zijn toegepast. De uitkomsten hiervan zijn in het projectplan beschreven.

In 2017 heeft Defensie twee BIT-toetsen doorlopen en een BIT-toets gezamenlijk met het Ministerie van I&W doorlopen. Als gevolg van de uitkomsten en toezegging van de Minister op de eerste BIT-toets van het programma GrIT wordt er op dit moment een nieuwe BIT-toets uitgevoerd op dit programma. Er zijn geen risico's voor de privacy vastgesteld bij deze projecten. Voor 2018 is voor het project Maritiem Operatiecentrum (MOC) Kustwacht een BIT-toets aangevraagd.

---

² Nadere uitwerking Aanwijzing 20 van Aanwijzingen voor subsidieverstrekking, Regeling van de Minister-President, Minister van Algemene Zaken, van 15 december 2009, nr. 3086451, houdende vaststelling van Aanwijzingen voor subsidieverstrekking, [Staatscourant 2009 nr. 20306](#).

2.3 Betaalgedrag

Defensie heeft over 2017 94,21 procent van de facturen tijdig betaald. Dit percentage is een lichte verbetering ten opzichte van 2016, toen was het percentage tijdig betaald 94,13 procent, maar is lager dan de gestelde streefnorm van 95 procent. De belangrijkste oorzaak voor het niet halen van de betaalnorm zijn de factuurblokkades bij de afwikkeling van facturen via ERP M&F. In dit proces is nog verdere verbetering noodzakelijk in de juiste registratie van bestelorders en het tijdig afdoen van prestatieverklaringen.

2.4 Audit Comité

Het Audit Comité is het adviesorgaan van de SG met betrekking tot audit- en bedrijfsvoeringsaangelegenheden. Het Audit Comité Defensie is in 2017 zeven keer bij elkaar gekomen. De voornaamste agendapunten betroffen de aanpak van de aandachtspunten die door de ADR en AR zijn geconstateerd, de auditplanning, de rode draden uit de uitgevoerde audits, het strategisch risicomanagement en het meerjarig perspectief van de defensieorganisatie. Er is hierbij meer toekomstgericht gekeken en er is meer aandacht geweest voor de gedrags- en cultuuraspecten. In 2017 heeft ook de tweejaarlijkse periodieke evaluatie van het Audit Comité plaatsgevonden. Hieruit is een aantal verbeterpunten naar voren gekomen waaronder het meer in positie brengen van de externe leden en het organiseren van themasessies. Door het vrijwillig terugtreden van één van de drie externe leden in verband met aanvaarden van een andere (neven)functie is een nieuw extern lid aangetrokken.

3. Belangrijke ontwikkelingen en verbeteringen in de bedrijfsvoering

3.1 Compliance management

In 2017 is compliance nadrukkelijker op de agenda gekomen naar aanleiding van de bevindingen van externe toezichthouders. Naast het wegwerken van onvolkomenheden zijn stappen gezet voor een meer eenduidige inrichting van compliance management binnen Defensie.

3.2 Vernieuwing IT

De IT van Defensie wordt in stappen vernieuwd. De visie op IT en het high level ontwerp (HLO, Kamerstuk [31 125, nr. 57](#)) vormen hiervoor de basis. De vernieuwing verloopt in nauwe samenwerking met de markt, met een duidelijke verantwoordelijkheidsverdeling. Als eerste wordt de IT-infrastructuur vernieuwd. De aanbesteding van de nieuwe IT-infrastructuur wordt in drie fases doorlopen: de selectiefase, de dialoofase en de gunnings- en contractfase. In 2017 is de selectiefase doorlopen. Begin 2018 wordt de dialoofase doorlopen waarin, op basis van een functioneel ontwerp, met twee geselecteerde partijen het ontwerp van de te leveren diensten, de wijze van samenwerken en de financiële omvang worden bepaald. Het resultaat van de dialoofase is een concrete aanpak voor de vernieuwing van de IT en de levering van IT-dienstverlening in samenwerking met de betreffende marktpartij. Hierna zal de gunnings- en contractfase worden doorlopen waarna een keuze zal worden gemaakt voor één marktpartij waarmee intensief zal worden samengewerkt. Na contractering volgt de realisatie bestaande uit

de opbouw van de nieuwe IT-infrastructuur en de migratie naar de nieuwe IT-infrastructuur.

C. JAARREKENING

7. DEPARTEMENTALE VERANTWOORDINGSSTAAT

Bedragen in EUR 1.000									
Artikel Omschrijving	(1)			(2)			(3)=(2)-(1)		
	Vastgestelde begroting			Realisatie			Verschil realisatie en vastgestelde begroting		
	Verplichtingen	Uitgaven	Ontvangsten	Verplichtingen	Uitgaven	Ontvangsten	Verplichtingen	Uitgaven	Ontvangsten
TOTAAL	9.944.575	8.694.242	400.493	9.313.170	8.538.885	377.589	- 631.405	- 155.357	- 22.904
Beleidsartikelen	8.202.230	6.951.897	359.438	7.649.782	6.873.450	337.805	- 552.448	- 78.447	- 21.633
1. Inzet	325.793	325.793	33.783	136.386	198.791	20.569	- 189.407	- 127.002	- 13.214
2. Taakuitvoering zeesrijdkrachten	721.477	721.477	16.201	805.852	794.409	18.101	84.375	72.932	1.900
3. Taakuitvoering landstrijdkrachten	1.251.341	1.251.341	11.523	1.336.389	1.282.344	8.016	85.048	31.003	- 3.507
4. Taakuitvoering luchtsrijdkrachten	681.678	681.678	12.259	657.334	745.213	12.876	- 24.344	63.535	617
5. Taakuitvoering Koninklijke marechaussee	338.752	338.752	4.590	379.524	371.318	7.548	40.772	32.566	2.958
6. Investerings krijgsmacht	2.890.871	1.640.538	161.783	2.129.841	1.441.839	154.679	- 761.030	- 198.699	- 7.104
7. Ondersteuning krijgsmacht door Defensie Materieelorganisatie	830.335	830.335	43.433	959.296	816.269	30.204	128.961	- 14.066	- 13.229
8. Ondersteuning krijgsmacht door Commando Dienstencentra	1.161.983	1.161.983	75.866	1.245.160	1.223.267	85.812	83.177	61.284	9.946
Niet-beleidsartikelen	1.742.345	1.742.345	41.055	1.663.388	1.665.435	39.784	- 78.957	- 76.910	- 1.271
9. Algemeen	95.717	95.717	0	82.955	85.193	0	- 12.762	- 10.524	0
10. Apparaat Kerndepartement	1.588.732	1.588.732	41.055	1.572.559	1.572.368	39.784	- 16.173	- 16.364	- 1.271
11. Geheime uitgaven	5.389	5.389	0	7.874	7.874	0	2.485	2.485	0
12. Nog onverdeeld	52.507	52.507	0	0	0	0	- 52.507	- 52.507	0

8. SAMENVATTENDE VERANTWOORDINGSSTAAT AGENTSCHAPPEN

Bedragen in € 1.000

	Omschrijving	Oorspronkelijke vastgestelde begroting 2017	Realisatie 2017	Verschil realisatie en oorspronkelijk vastgestelde begroting	Realisatie 2016
1	Baten-lastendienst Defensie Telematica Organisatie				
	Totale baten	273.740	291.323	17.583	289.248
	Totale lasten	273.740	278.374	4.634	274.490
	Saldo van baten en lasten	0	12.949	12.949	14.758
	Totale kapitaalontvangsten	26.000	47	– 25.953	46.851
	Totale kapitaaluitgaven	40.900	44.137	3.237	23.056
2	Baten-lastendienst Paresto				
	Totale baten	59.900	60.432	532	71.046
	Totale lasten	59.900	61.124	1.224	70.292
	Saldo van baten en lasten	0	– 692	– 692	754
	Totale kapitaalontvangsten	2.425	0	– 2.425	0
	Totale kapitaaluitgaven	2.865	803	– 2.062	23

9. JAARVERANTWOORDING AGENTSCHAPPEN PER 31 DECEMBER 2017

In deze bijlage worden achtereenvolgens DTO en Paresto weergegeven.

Staat van baten en lasten van het baten-lastenagentschap Defensie Telematica Organisatie (Bedragen x € 1.000)				
(Bedragen x € 1.000)	1	2	3=2-1	
Verlies en winstrekening	Oorspronkelijk vastgestelde begroting	Realisatie 2017	Verschil realisatie en begroting	Realisatie 2016
Baten				
Omzet moederdepartement	243.580	259.985	16.405	252.790
Omzet overige departementen	30.160	31.305	1.145	36.414
Omzet derden	–	16	16	–
Rentebaten	–	–	–	–
Vrijval voorzieningen	–	17	17	44
Bijzondere baten	–	–	–	–
Totaal baten	273.740	291.323	17.583	289.248
Lasten				
Apparaatskosten				
– personele kosten	150.300	152.358	2.058	151.907
<i>Waarvan eigen personeel</i>	<i>112.850</i>	<i>113.057</i>	<i>207</i>	<i>112.557</i>
<i>Waarvan inhuur</i>	<i>37.450</i>	<i>39.301</i>	<i>1.851</i>	<i>39.350</i>
– materiële kosten	96.840	101.177	4.337	96.356
<i>Waarvan apparaat ICT</i>	<i>6.400</i>	<i>7.156</i>	<i>756</i>	<i>6.369</i>
<i>Waarvan bijdragen aan SSO's</i>	<i>950</i>	<i>330</i>	<i>620-</i>	<i>938</i>
Afschrijvingskosten				
– immaterieel	4.000	3.577	423-	4.615
– materieel	22.000	20.824	1.176-	20.797
Overige lasten				
– dotaties voorzieningen	–	–	–	72
– rentelasten	600	395	205-	463
– bijzondere lasten	–	43	43	280
Totaal lasten	273.740	278.374	4.634	274.490
Saldo van baten en lasten	–	12.949	12.949	14.758

Toelichting op de staat van baten en lasten

De omzet van DTO bestaat voor het merendeel uit ontvangsten voor geleverde producten en diensten die zijn opgenomen in de Service Catalogus. De nadere toelichting is opgenomen bij de tabel doelmatigheidsindicatoren.

Opbrengst moederdepartement

De omzet van het moederdepartement is € 16,4 miljoen hoger dan begroot. Deze extra omzet is onder andere het gevolg van toekenning van aanvullende budgetten nadat de ontwerpbegroting is opgesteld (compensatie arbeidsvoorwaardenakkoord en uitbreiding Mobile Device Management (MDM) dienstverlening). Daarnaast is er ook extra omzet uit

eenmalige opbrengsten zoals het leveren van handelsgoederen (computerapparatuur en licenties).

Opbrengst overige departementen

Dienstverlening aan overige departementen vindt pas plaats na goedkeuring door de Secretaris Generaal van het ministerie. De extra omzet voor de overige departementen komt door verlenging van de dienstverlening aan het Ministerie van Justitie en Veiligheid (C2000).

Opbrengst derden

De omzet heeft betrekking op dienstverlening voor de NAVO.

Vrijval voorzieningen

De voorziening voor reservering vakantiedagen is voor een klein deel vrijgevallen als gevolg van het aantal medewerkers.

Personele kosten

De personele kosten van eigen personeel zijn iets hoger dan begroot (€ 0,2 miljoen). In de ontwerpbegroting was echter het arbeidsvoorwaardenakkoord niet opgenomen, terwijl deze wel opgenomen is in de realisatie. De hogere kosten als gevolg van het arbeidsvoorwaardenakkoord zijn grotendeels gecompenseerd door lagere kosten als gevolg van de uitstroom van medewerkers waardoor er maar een klein verschil is ten opzichte van de begroting³. In de begroting was rekening gehouden met een gemiddeld VTE niveau van 1.520 VTE gedurende 2017. Echter in januari was de startsituatie 1.478 VTE en ultimo 2017 was dit 1.429 VTE. Daarnaast zijn de inhuurkosten meer dan begroot (€ 1,8 miljoen). Deze overschrijding wordt veroorzaakt door enerzijds extra benodigde inhuur als gevolg van daling van het aantal interne medewerkers (circa € 0,8 miljoen) en anderzijds door inhuur voor de voorbereiding van de transitie van het agentschap DTO naar Kas Verplichtingen stelsel. Bij de laatste categorie staat er ook omzet tegenover op basis van gemaakte uren x inhuurtarief.

Materiële kosten

De hogere materiële kosten (€ 4,3 miljoen) worden hoofdzakelijk veroorzaakt door hogere directe kosten (€ 7,2 miljoen). Tegenover deze hogere kosten staat 1 op 1 hogere omzet. Het betreft dus verkoopkosten (handelsgoederen, levering licenties, klantopdrachten, etc.). In deze post zit ook de uitbreiding van de MDM dienstverlening. Daarnaast zijn de materiële kosten op de Service Catalogus dienstverlening € 2,9 miljoen lager dan begroot. Dit heeft voor het overgrote deel betrekking op lagere kosten voor IV services binnen het M&F domein (€ 2,0 miljoen) en eenmalige meevaller binnen Connectivity (€ 0,9 miljoen, vrijval van een reservering uit 2016).

Afschrijvingskosten

De afschrijvingskosten zijn lager dan begroot (€ 1,6 miljoen), omdat bepaalde investeringen later geactiveerd zijn dan oorspronkelijk gepland.

Rentelasten

De lagere rentelasten komen voort uit het lage rentepercentage voor de langlopende leningen en door het zeer lage rentepercentage op de rekening courant faciliteit bij het Ministerie van Financiën.

³ Voor de cao verhoging is echter wel extra budget toegekend in de tweede suppletoire begroting. Zie omzet moederdepartement.

Bijzondere lasten

Dit betreft voornamelijk een desinvestering van migratie tooling (software) voor SharePoint. Deze tooling is niet meer nodig, omdat er een standaard Microsoft oplossing ter beschikking is gekomen.

Balans per 31 december 2017

(Bedragen x € 1.000)		
Omschrijving	Stand	Stand
	31-12-2017	31-12-2016
Activa		
Immateriële vaste activa	7.815	10.414
Materiële vaste activa		
– Gebouwen	12.894	15.275
– Inventaris/installaties	2.367	2.736
– Computer hardware en software	66.536	63.573
– Overige materiële vaste activa	6	6
Vlottende activa		
– Voorraden	2.470	1.958
– Debiteuren	8.991	3.998
– Overige vorderingen en overlopende activa	33.703	27.814
– Liquide middelen	11.594	9.612
Totaal activa	146.376	135.386
Passiva		
Eigen vermogen	15.446	5.188
– exploitatiereserve	–	–
– onverdeeld resultaat	12.949	14.758
Subtotaal eigen vermogen	28.395	19.946
Voorzieningen	–	–
Langlopende schulden		
– Leningen bij het MvF	40.581	58.116
Kortlopende schulden		
– Crediteuren	24.439	10.445
– Overige verplichtingen en overlopende passiva	52.961	46.879
Totaal passiva	146.376	135.386

Toelichting op de balans

Immateriële en materiële vaste activa

De immateriële investeringen betreffen voornamelijk:

- De aanschaf van aanvullende Oracle licenties;
- De aanschaf van licenties voor cyber beveiligingssoftware;
- De aanschaf van licenties voor scansoftware;
- De aanschaf van licenties voor het opwaarderen van de virtualisatie software.

In 2017 is geïnvesteerd in materiële vaste activa:

- Voor het opwaarderen van het NAFIN⁴ glasnetwerk (NAFIN ring 14);
- Voor de aanschaf van crypto apparatuur;
- Voor de aanschaf van hardware voor internet op de werkplek (IODW 3);
- Voor vervanging van de storagesystemen voor file- en printing servers;
- Voor vervanging van de hardware voor virtuele servers;
- Voor vervanging van de netwerkswitches;
- Voor vervanging van de datacenter interconnect laag (netwerk in het datacenter);
- Voor vervanging van de hardware voor de telefoniecentrale.

Vorraden

De voorraden hebben betrekking op de voorraden in het centrale magazijn in Soesterberg en de voorraad smartcards bij de leverancier.

Debiteuren

De debiteurenstand is ten opzichte van 2016 toegenomen doordat enerzijds de post nog te betalen facturen met € 3 miljoen ten opzichte van 2016 is afgenomen en anderzijds in december de facturatie heeft plaatsgevonden voor grote eenmalige opdrachten onder andere voor het Rijksvastgoedbedrijf.

(Bedragen x € 1.000)		
Debiteuren	Stand	Stand
	31-12-2017	31-12-2016
Debiteuren	9.191	4.198
Voorziening voor dubieuze vordering	– 200	– 200
Totaal debiteuren	8.991	3.998

(Bedragen x € 1.000)	
Debiteuren (excl. voorziening)	Stand
	31-12-2017
Moederdepartement	4.268
Agentschappen	2.372
Overige departementen	2.519
Derden	32
Totaal debiteuren	9.191

Overige vorderingen en Overlopende activa / nog te ontvangen

Onder de overlopende activa worden o.a. de posten «nog te factureren bedragen» voor € 1,1 miljoen en «vooruitbetaald onderhoud hardware en software» voor € 31,8 miljoen gepresenteerd. Deze laatste heeft vooral betrekking op vooruitbetaald onderhoud op Microsoft licenties voor een bedrag van € 15,4 miljoen, maar ook voor € 3,4 miljoen een onderhouds-

⁴ Het agentschap is economisch eigenaar van NAFIN, maar geen juridisch eigenaar. Het juridisch eigenaarschap ligt bij KPN.

contract hardware bij PQR en € 1,9 miljoen aan onderhoud voor Oracle licenties.

(Bedragen x € 1.000)	
Overige vorderingen en overlopende activa	Stand
	31-12-2017
Moederdepartement	1.053
Agentschappen	–
Overige departementen	–
Derden	32.650
Totaal overlopende activa	33.703

Liquide middelen

In 2017 is er geen bedrag meer geleend voor financiering van de investeringen. Dit met het oog op het opheffen van het agentschap DTO ultimo 2018. Er kon dus geen beroep gedaan worden op de leenfaciliteit van het Ministerie van Financiën, hierdoor moest de salarisbetaling november aan NSK over de jaargrens heen worden getrokken om ultimo 2017 geen negatief liquiditeitssaldo te hebben.

(Bedragen x € 1.000)		
Liquide Middelen	Stand	Stand
	31-12-2017	31-12-2016
Rekening courant Ministerie van Financien	11.594	9.612
Deposito MinFin	–	–
Totaal Liquide Middelen	11.594	9.612

Eigen vermogen

DTO heeft in 2017 een positief resultaat behaald van € 12,9 miljoen. Dit resultaat wordt toegevoegd aan het eigen vermogen. Op basis van 5% van de gemiddelde jaaromzet van de afgelopen 3 jaar (€ 301,6 miljoen in 2015 en € 289,2 miljoen in 2016 en € 291,3 miljoen in 2017) bedraagt het maximaal toelaatbaar eigen vermogen € 14,7 miljoen. Het eigen vermogen ultimo 2017 past niet binnen het plafond. Het nieuw ontstane surplus van € 13,7 miljoen zal in 2018 uiterlijk bij de eerste suppletoire begroting met het moederdepartement worden afgerekend.

(Bedragen x € 1.000)						
Vermogensontwikkeling		2013	2014	2015	2016	2017
1.	Eigen vermogen per 1 januari	59.631	18.959	26.697	12.189	19.946
2.	Saldo van baten en lasten	– 707	8.709	– 4.793	14.758	12.949
	3a. Uitkering aan moederdepartement	– 39.965	– 971	– 9.716	– 7.001	– 4.500
	3b. Bijdrage moederdepartement ter versterking van eigen vermogen		–	–	–	–
	3c. Overige mutaties in eigen vermogen	–	–	–	–	–
3.	Totaal directe mutaties in eigen vermogen	– 39.965	– 971	– 9.716	– 7.001	– 4.500
4.	Eigen vermogen per 31 december (1+2+3)	18.959	26.697	12.189	19.946	28.395

Leningen bij het Ministerie van Financiën (langlopend)

Van het totaalbedrag aan leningen is een bedrag van € 19,1 miljoen overgeboekt naar kortlopende leningen. In 2017 is er geen bedrag meer geleend voor financiering van de investeringen. Dit met het oog op het opheffen van het agentschap DTO ultimo 2018.

Crediteuren

De crediteurenstand is ten opzichte van 2016 sterk toegenomen doordat de betaling van de salarissen van de maand november aan het moederdepartement niet in 2017 heeft plaatsgevonden door de verslechterde liquiditeit. Zoals hierboven vermeld kon geen beroep gedaan worden op de leenfaciliteit van het Ministerie van Financiën, hierdoor moest de salarisbetaling worden uitgesteld om ultimo 2017 geen negatief liquiditeitssaldo te hebben.

(Bedragen x € 1.000)		
Crediteuren	Stand	Stand
	31-12-2017	31-12-2016
Crediteuren	24.439	10.445
Totaal crediteuren	24.439	10.445

De crediteuren aangaande moeder- en andere departementen kunnen als volgt worden gespecificeerd:

(Bedragen x € 1.000)	
Crediteuren	Stand
	31-12-2017
Moederdepartement	12.442
Agentschappen	11
Overige departementen	825
Derden	11.161
Totaal crediteuren	24.439

Overlopende passiva / nog te betalen

De overlopende passiva zijn als volgt opgebouwd:

(Bedragen x € 1.000)		
Overige verplichtingen en overlopende passiva	Stand	Stand
	31-12-2017	31-12-2016
Salarissen en sociale lasten	17.353	14.291
Aflossing leningen Ministerie van Financien	19.107	19.149
Overige overlopende passiva	16.501	13.439
Totaal overlopende passiva	52.961	46.879

De overige overlopende passiva aangaande moeder- en andere departementen kunnen als volgt worden gespecificeerd:

(Bedragen x € 1.000)	
Overige overlopende passiva	Stand
	31-12-2017
Moederdepartement	2.864
Agentschappen	–
Overige departementen	2.199
Derden	11.438
Totaal overig overlopende passiva	16.501

De post «salarissen en sociale lasten» heeft betrekking op reserveringen voor vakantie-dagen, opbouw van vakantiegeld en de verschuldigde salarissen van december. De aflossing van de kortlopende lening in 2018 bedraagt per ultimo 2017 € 19,1 miljoen.
Onder de overlopende passiva zit voornamelijk de post «nog te ontvangen facturen» voor een bedrag van € 7,8 miljoen, evenals vooruit gefacturerde omzet voor een bedrag van € 5,0 miljoen.

Kasstroomoverzicht over 2017

(Bedragen x € 1.000)				
Kasstroomoverzicht	1	2	3=2-1	
	Oorspronkelijk vastgestelde begroting	Realisatie 2017	Verschil realisatie en begroting	Realisatie 2016
1. Rekening-courant RHB 1 januari 2017 + stand depositorekeningen	736	9.612	8.876	7.731
Totaal ontvangsten operationele kasstroom (+)	14.900	26.466		54.907
Totaal uitgaven operationele kasstroom (-/-)		19.606		- 29.231
2. Totaal operationele kasstroom	14.900	46.072	31.172	25.676
Totaal investeringen (-/-)	- 26.000	- 22.060	3.940	- 23.269
Totaal boekwaarde desinvesteringen (+)	-	47	47	851
3. Totaal investeringskasstroom	- 26.000	- 22.013	3.987	- 22.418
Eenmalige uitkering aan moederdepartement (-/-)	-	- 4.500	- 4.500	- 7.001
Eenmalige storting door het moederdepartement (+)	-	-	-	-
Aflossingen op leningen (-/-)	- 14.900	- 17.577	- 2.677	- 16.581
Beroep op leenfaciliteit (+)	26.000	-	- 26.000	22.205
4. Totaal financieringskasstroom	11.100	- 22.077	- 33.177	- 1.377
5. Rekening-courant RHB 31 december 2017 + stand depositorekeningen (=1+2+3+4) (maximale roodstand 0,5 miljoen €)	736	11.594	10.858	9.612

Toelichting op het kasstroomoverzicht

Operationele kasstroom

In de operationele kasstroom zijn het resultaat (€ 12,9 miljoen) en de afschrijvingen (€ 24,4 miljoen) belangrijke factoren in de ontvangsten in de operationele kasstroom. Echter de stijging van het debiteurensaldo met € 5,0 miljoen en de overlopende activa met € 5,9 miljoen hebben een negatief effect op de ontvangstenkant. De stijging van het crediteursaldo met € 14,0 miljoen is een belangrijke factor waardoor de uitgavenkant is gedaald ten opzichte van 2016.

Investeringskasstroom

Een specificatie van de investeringen in (im)materiële activa is opgenomen bij de toelichting op de balans.

Financieringskasstroom

In 2017 is geen beroep gedaan op de leenfaciliteit van Ministerie van Financiën. De € 22 miljoen nieuwe investeringen is niet gefinancierd met lang vreemd vermogen, maar met kort vreemd vermogen. Dit in het kader van het opheffen van het agentschap DTO per ultimo 2018.

Overzicht doelmatigheidsindicatoren per 31 december 2017
Het overzicht doelmatigheidsindicatoren bestaat uit een generiek deel en een specifiek deel.

Omzetbedragen x M€ 1								
Doelmatigheidsindicatoren	Realisatie	Realisatie	Realisatie	Budget	Budget	Budget	Budget	Budget
	2015	2016	2017	2017	2018	2019	2020	2021
Omzet								
Housing	1,1	1,1	0,6	0,8	–	–	–	–
Defensiepas / MFSC	6,5	5,6	5,4	5,6	5,3	4,8	4,8	4,8
Handelsgoederen	17,9	7,3	7,6	–	–	–	–	–
Dienstontwikkeling en klantopdrachten	12,4	9,0	18,7	12,0	11,3	10,4	10,4	10,4
Werkplekdiensten	88,0	89,9	89,5	92,3	87,9	80,6	80,6	80,3
Communicatie	14,2	14,8	17,0	14,8	14,0	12,9	12,8	12,8
Connectivity	33,5	34,3	35,7	35,1	33,2	30,4	30,4	30,3
Totale omzet product(groep) Generiek	173,6	162,0	174,7	160,6	151,7	139,1	139,0	138,6
Advies en applicaties	7,7	12,8	13,0	14,1	13,4	12,3	12,3	12,2
IV Services	68,5	69,4	67,9	67,9	64,1	58,8	58,7	58,6
IV-I (Inhuur + inkoop)	51,5	44,9	35,6	30,8	29,1	26,7	26,6	26,6
Niet standaard aanvragen	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Totale omzet product(groep) Specifiek	128,0	127,2	116,6	113,1	106,9	98,1	97,9	97,7
Total omzet	301,6	289,2	291,3	273,7	258,6	237,2	236,9	236,3
Tarieven in €								
Gemiddeld gewogen tarief per uur	€ 73,6	€ 73,5	€ 72,4	€ 75,8	€ 75,8	€ 75,8	€ 75,8	€ 75,8
Totaal aantal vte per ultimo het jaar (exclusief inhuur)	1.559	1.500	1.436	1.520	1.450	1.450	1.450	1.450
Saldo baten/lasten als percentage totale baten	– 1,6%	5,1%	4,4%	0,0%	– 2,2%	0,0%	0,0%	0,0%
Betrouwbaarheid informatievoorziening	99,6%	99,6%	99,6%	99,0%	99,0%	99,0%	99,0%	99,0%
Omschrijving Specifiek Deel								
Ontwikkeling tarief werkplek Defensie (2007=100%)	50%	49%	51%	50%	50%	50%	50%	50%
Gemiddeld gewogen kostprijs applicatietaken	€ 64,1	€ 64,5	€ 65,0	€ 66,0	€ 66,0	€ 66,0	€ 66,0	€ 66,0

Doelmatigheidsindicatoren	Realisatie	Realisatie	Realisatie	Budget	Budget	Budget	Budget	Budget
	2015	2016	2017	2017	2018	2019	2020	2021
Gemiddeld gewogen kostprijs ontwikkeltaken	€ 63,5	€ 67,2	€ 67,2	€ 65,4	€ 65,4	€ 65,4	€ 65,4	€ 65,4
Percentage niet facturable medewerkers	9,7%	9,5%	9,1%	10,0%	10,0%	10,0%	10,0%	10,0%
Declarabiliteit in uren per jaar	1.390	1.385	1.372	1.450	1.450	1.450	1.450	1.450
Aantal externe inhuur t.b.v. eigen apparaat	130	100	126	109	128	128	128	128
Aantal externe inhuur t.b.v. klant(opdrachten)	108	144	98	125	122	122	122	122

De doelmatigheidsindicatoren zijn opgesteld in overeenstemming met model 3.33 van de Rijksbegrotingsvoorschriften.

Omzet

De opbrengsten zijn € 17,6 miljoen (6,4%) hoger dan oorspronkelijk begroot:

- De handelsgoederen zijn niet opgenomen in de begroting.
- De afwijking bij dienstontwikkeling en klantopdrachten wordt enerzijds veroorzaakt door additionele eenmalige opdrachten en anderzijds door de defensieonderdelen zelf aangevraagde licenties.
- De afwijking bij Communicatie wordt veroorzaakt door uitbreiding van de Mobile Device Management dienstverlening.

Totaal aantal vte per ultimo 2017

Ultimo 2017 heeft DTO een bezetting van 1.466 eigen medewerkers (1.436 vte) gesplitst in 1.414 burgers en 52 militairen. In dit aantal zitten geen herplaatsers meer.

Inhuur

In 2017 waren 224 inhuurmedewerkers (vte) werkzaam waarvan 84 ten behoeve van applicatiebeheer, 42 ten behoeve van technisch infrastructuur beheer en 98 waren werkzaam op klantopdrachten.

Prijs per werkplek

Als indicator voor de ontwikkeling van de doelmatigheid wordt de prijs per werkplek gebruikt. De prijs per werkplek in het jaar 2007 is gesteld op 100%. De daling van de kostprijs per werkplek is het gevolg van efficiencymaatregelen. Het tarief is in 2017 gebaseerd op de afgenomen accounts, printers, beeldschermen, etc.

Staat van baten en lasten van het agentschap Paresto (Bedragen x € 1.000)

	(1) vastge- stelde begroting	(2) Realisatie	(3)=(2)-(1) Verschil realisatie en vastgestelde begroting	(4) Realisatie t-1
Baten				
Omzet moederdepartement	58.325	43.340	- 14.985	53.904
Omzet overige departementen	-	383	383	354
Omzet derden	675	15.693	15.018	15.542
Rentebaten	-	-	-	-
Vrijval voorzieningen	-	-	-	-
Bijzondere baten	900	1.016	116	1.246
Totaal baten	59.900	60.432	532	71.046
Lasten				
Apparaatskosten				
- Personele kosten	36.410	38.104	1.694	37.998
<i>Waarvan eigen personeel</i>	<i>32.755</i>	<i>32.017</i>	<i>- 738</i>	<i>32.103</i>
<i>Waarvan externe inhuur</i>	<i>3.000</i>	<i>5.751</i>	<i>2.751</i>	<i>5.490</i>
<i>Waarvan overige personele kosten</i>	<i>655</i>	<i>336</i>	<i>- 319</i>	<i>405</i>
- Materiële kosten	23.356	22.819	- 537	32.252
<i>Waarvan apparaat ICT</i>	<i>400</i>	<i>435</i>	<i>35</i>	<i>487</i>
<i>Waarvan bijdragen aan SSO's</i>	<i>875</i>	<i>818</i>	<i>- 57</i>	<i>792</i>
<i>Waarvan overige materiële kosten</i>	<i>623</i>	<i>410</i>	<i>- 213</i>	<i>888</i>
Rentelasten	9	13	4	-
Afschrijvingskosten				
- Materieel	125	7	- 118	2
<i>Waarvan apparaat ICT</i>	<i>-</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>-</i>
<i>Waarvan overige materiële kosten</i>	<i>-</i>	<i>6</i>	<i>6</i>	<i>-</i>
- Immaterieel	-	-	-	-
Overige lasten				
- Dotaties voorzieningen	-	-	-	-
- Bijzondere lasten	-	182	182	40
Totaal lasten	59.900	61.124	1.224	70.292
Saldo van baten en lasten	-	- 692	- 692	754

Toelichting op de staat van baten en lasten

De totale omzet bestaat uit twee delen: de omzet bedrijfsvoering (verkopen) van € 33,9 miljoen en de omzet werkgeversbijdrage van € 25,5 miljoen. Volgens de oude presentatiewijze van de omzet zijn er geen toe te lichten afwijkingen van de realisatie ten opzichte van de begroting.

Omzet bedrijfsvoering (verkopen)

Dit betreft in het boekjaar de door Paresto in rekening gebrachte opbrengst van verkopen voor verrichte leveranties en diensten.

Opbrengst verkopen naar productgroep		
Bedragen x € 1.000	Vastgestelde begroting	Realisatie 2017
Omzet regulier	25.200	25.196
Omzet niet-regulier	9.000	8.731
Totaal opbrengst verkopen	34.200	33.927

De omzet bedrijfsvoering is onder te verdelen in de volgende product-groepen:

- De omzet regulier betreft de verkopen in de bedrijfsrestaurants, de kantines en toko's op locaties;
- De omzet niet-regulier is omzet van onder andere vergaderingen, diners en recepties die op locaties worden gehouden.

Omzet werkgeversbijdrage

De omzet werkgeversbijdrage betreft de vergoeding die Paresto ontvangt voor de personele en materiële inzet op de locaties. Deze is conform begroting.

Omzet moederdepartement

De lagere omzet moederdepartement ten opzichte van de begroting is het gevolg van een andere wijze van presenteren en bestaat uit € 17,9 miljoen omzet bedrijfsvoering (verkopen) en € 25,4 miljoen omzet werkgeversbijdrage.

Omzet overige departementen

De hogere omzet overige departementen ten opzichte van de begroting is het gevolg van een andere wijze van presenteren en bestaat uit € 0,3 miljoen omzet bedrijfsvoering (verkopen) en € 0,1 miljoen omzet werkgeversbijdrage.

Omzet derden

De hogere omzet derden ten opzichte van de begroting is het gevolg van een andere wijze van presenteren en betreft € 15,7 miljoen omzet bedrijfsvoering (verkopen).

Ter wille van de vergelijkbaarheid zijn de vergelijkende cijfers omzet moederdepartement, omzet overige departementen en omzet derden (t-1) aangepast naar de presentatiewijze conform de RBV 2018. Als gevolg hiervan is de omzet moederdepartement gedaald met een bedrag van € 15,2 miljoen, omzet overige departementen en omzet derden zijn toegenomen met een bedrag van € 0,4 miljoen respectievelijk € 14,8 miljoen.

Rentebaten

In 2017 is er vanwege een lage rentestand geen deposito uitgezet en tevens geen rente ontvangen op de lopende rekening courant met het Ministerie van Financiën.

Bijzondere baten

Dit betreft met name betalingskorting en producentenbonussen conform de contractuele afspraken.

Personele kosten

De realisatie van de bezetting ultimo 2017 ten opzichte van de begroting is als volgt:

Bedragen x € 1				
	Vastgestelde begroting		Realisatie	
	Vte'n	Prijs per vte	Vte'n	Prijs per vte
Militair personeel	105	54.338	92	55.364
Burger personeel	572	47.436	553	48.332
Overige categorieën:				
Inhuur en uitzendkrachten	60	50.000	90	63.903
Herplaatsters en SBK	12	47.436	11	48.332
Totaal/Gemiddeld	749	48.612	746	51.078

In de loop van 2017 hebben meer medewerkers de dienst verlaten dan waar in de begroting rekening mee is gehouden. Daarentegen heeft er meer inhuur plaatsgevonden en is de gemiddelde loonsom hoger dan begroot vanwege het arbeidsvoorwaardenakkoord in 2017. Vanwege voortijdige beëindiging van het inhuurcontract, in combinatie met marktwerking, is de prijs van inhuur cateringpersoneel hoger uitgevallen dan begroot. Hiervoor heeft Pareto een compensatie vanuit CDC ontvangen van € 0,6 miljoen, welke is opgenomen in de werkgeversbijdrage.

Materiële kosten

De post materiële kosten bestaat voornamelijk uit ingrediëntkosten (€ 21,2 miljoen) en is iets lager dan begroot door de lagere omzet uit verkopen.

Afschrijvingskosten

In 2017 is er voor € 20 duizend geïnvesteerd. De afschrijvingskosten op het totaal van activa bedragen zeven duizend euro. Tevens staat er € 33 duizend op de balans, als nog te activeren, in verband met de vervanging van het IV-landschap.

Rentelasten

De rentelasten bestaan uit een betaalde boeterente aan een leverancier in verband met achterstallige betalingen door een lopend conflict.

Overige lasten

De overige lasten bestaan uitsluitend uit bijzondere lasten.

Resultaatbestemming

Het resultaat over 2017 bedraagt –/– € 0,7 miljoen. Het resultaat wordt conform de vigerende regelgeving verrekend met het eigen vermogen. Gelet op het maximaal toegestaan eigen vermogen vindt er in 2018 geen afdracht aan het moederdepartement plaats.

Balans per 31 december 2017

(Bedragen x € 1.000)		
Omschrijving	Balans 2017	Balans 2016
Activa		
Immateriële activa	–	–
Materiële vaste activa		
– grond en gebouwen	–	–
– installaties en inventarissen	67	21
– overige materiële vaste activa	–	–
Vlottende activa		
– Voorraden en onderhanden projecten	552	550
– Debiteuren	461	363
– Overige vorderingen en overlopende activa	2.204	2.228
– Liquide middelen	11.469	11.469
Totaal activa:	14.753	14.631
Passiva		
Eigen Vermogen		
– exploitatiereserve	3.657	3.653
– onverdeeld resultaat	692	754
Voorzieningen	–	–
Langlopende schulden		
– Leningen bij het MvF	–	–
Kortlopende schulden		
– Crediteuren	8.757	7.275
– Overige verplichtingen en overlopende passiva	3.031	2.949
Totaal passiva	14.753	14.631

Toelichting op de balans

Materiële vaste activa

In 2017 is er voor € 20 duizend geïnvesteerd. Tevens staat er € 33 duizend op de balans, als nog te activeren, in verband met de vervanging van het IV-landschap.

Voorraden

De op de balans opgenomen voorraden betreffen de voorraden op de locaties van Paresto.

Debiteuren

De debiteuren bestaan voornamelijk uit vorderingen op het moederdepartement (€ 0,3 miljoen) en derden (€ 0,2 miljoen).

Overige vorderingen en overlopende activa

Deze post is nader te specificeren in nog te ontvangen van het moederdepartement (€ 0,9 miljoen), derden (€ 1,3 miljoen).

Liquide middelen

De post liquide middelen omvat vooral de gelden in rekening courant bij het Ministerie van Financiën (€ 11,4 miljoen).

Eigen Vermogen

In 2017 heeft er een uitkering aan het moederdepartement plaats gevonden van € 0,75 miljoen. De grens voor het eigen vermogen 2017 is € 3,34 miljoen (maximaal 5% van de gemiddelde omzet over de afgelopen 3 jaar). Met een eigen vermogen van € 2,97 miljoen blijft Paresto onder deze grens. In 2018 vindt er derhalve geen afdracht plaats aan het moederdepartement.

Leningen

Alle door Paresto opgenomen gelden bij het Ministerie van Financiën (leningen) zijn volledig afgelost.

Crediteuren

Het crediteurensaldo bestaat uit schulden op het moederdepartement (€ 7,6 miljoen) en derden (€ 1,2 miljoen). Deze stand is hoger dan 2016 vanwege facturen van DMO die medio december zijn ontvangen.

Overige verplichtingen en overlopende passiva

Het saldo overige verplichtingen en overlopende passiva bestaat uit (€ 2,3 miljoen) aan derden, (€ 0,5 miljoen) aan het moederdepartement en (€ 0,2 miljoen) aan overige departementen.

De vakantieverplichtingen aan het personeel bestaan uit € 1,1 miljoen te betalen aan vakantiedagen en € 1,0 miljoen te betalen aan vakantie-gelden. De overige schulden hebben voornamelijk betrekking op suppletieaangiften van de afgelopen jaren en het nog te factureren van inhuur extern personeel.

Kasstroomoverzicht

(Bedragen x € 1.000)				
	(1) Vastge- stelde begroting	(2) Realisatie	(3)=(2)-(1) Verschil realisatie en vastgestelde begroting	
1. Rekening-courant RHB 1 januari 2017 + stand depositorekeningen	8.473	11.402	2.929	
Totaal ontvangsten operationele kasstroom (+)	125	1.595	–	
Totaal uitgaven operationele kasstroom (–/–)	–	– 792	–	
2. Totaal operationele kasstroom	125	803	678	
Totaal investeringen (–/–)	– 2.425	– 53	2.372	
Totaal boekwaarde desinvesteringen (+)	–	–	–	
3. Totaal investeringskasstroom	– 2.425	– 53	2.372	
Enmalige uitkering aan moederdepartement (–/–)	– 315	– 750	– 435	
Enmalige storting door het moederdepartement (+)	–	–	–	

	(1) Vastge- stelde begroting	(2) Realisatie	(3)=(2)-(1) Verschil realisatie en vastgestelde begroting
Aflossingen op leningen (-/-)	- 125	-	125
Beroep op leenfaciliteit (+)	2.425	-	- 2.425
4. Totaal financieringskasstroom	1.985	- 750	- 2.735
5. Rekening-courant RHB 31 december 2017 + stand depositorekeningen (=1+2+3+4)	8.159	11.403	3.244

Toelichting op het kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht wordt opgesteld volgens de indirecte methode.

Kasstroom uit operationele activiteiten

De kasstroom uit operationele activiteiten bestaat uit de kasstroom bedrijfsactiviteiten, de mutatie in het werkkapitaal en de ontvangen dan wel betaalde interest. De operationele kasstroom is hoger dan begroot vanwege facturen van DMO die medio december zijn ontvangen.

Kasstroom uit investeringsactiviteiten

In 2017 is er voor € 20 duizend geïnvesteerd en staat er € 33 duizend op de balans als nog te activeren. Vanwege de doorontwikkeling van Paresto zijn de geplande grote investeringen doorgeschoven naar 2018 en verder.

Kasstroom uit financieringsactiviteiten

In 2017 heeft er een uitkering van € 0,75 miljoen aan het moederdepartement plaats gevonden. Met het doorschuiven van investeringen, schuift het beroep op de leenfaciliteit automatisch mee.

Doelmatigheidsparagraaf

De omzet bij Paresto bestaat uit verkopen van ingekochte producten. Er is geen sprake van productie en hierdoor dus geen kostprijs per product. De gekozen indeling in een specifiek deel en een generiek deel vloeit voort uit de aard van de dienstverlening door Paresto. Gestuurd wordt op de brutomarge van de locaties. Hiermee samenhangende indicatoren zijn daarom als specifiek benoemd.

Doelmatigheidsindicatoren c.q. kengetallen per 31 december 2017

Omschrijving generieke deel	Realisatie				Vastgestelde begroting
	2014	2015	2016	2017	2017
Omzet verkopen (x € 1.000)	49.193	43.619	44.278	33.927	34.200
Vte'n totaal	877	814	774	746	749
– waarvan in eigen dienst	794	731	678	656	689
– waarvan inhuur	83	84	96	90	60
Saldo baten/lasten als % van totale baten	2,5%	– 0,6%	1,1%	– 1,1%	0,0%
Omschrijving specifiek deel					
	2014	2015	2016	2017	2017
Aantal locaties	82	77	76	76	76
Productiviteit per medewerker (omzet per vte)	56.087	53.559	57.200	45.479	45.667
% Ziekteverzuim	7,1%	7,4%	7,3%	7,8%	8,0%
% Bruto marge locaties	39,1%	37,2%	38,9%	37,7%	37,2%

Het overgrote deel van de kosten van Paresto (ruim 90 procent) bestaat uit personeels- en ingrediëntkosten. De doelmatigheid komt met name tot uitdrukking in twee belangrijke graadmeters, de productiviteit per medewerker en het percentage bruto marge (inkoop ten opzichte van de omzet).

In 2016 is de overdracht van de operationele catering naar het CLAS en het CZSK afgerond. Hierdoor is de omzetverwachting structureel met € 10 miljoen neerwaarts bijgesteld, wat de daling in de omzet verkopen verklaard. Met deze omzetzijging is eveneens de productiviteit per medewerker in euro's gedaald. Kijkend naar het vergelijkend cijfer over 2016, dus zonder de operationele catering, is de productiviteit per medewerker € 46.014 (omzet verkopen € 34.971 miljoen / 760 VTE). Dit laat zien dat de productiviteit per medewerker in 2017 slechts marginaal daalde tot € 45.479.

Door een stijging van het langdurig verzuim, is het ziekteverzuim ten opzichte van 2016 gestegen met 0,5%. De daling van de bruto marge met 1,2% wordt veroorzaakt door een andere samenstelling van de omzet verkopen. Dit is voor een groot deel te verklaren door de cateringdienstverlening ten behoeve van de EU-TOP in 2016.

De lichte daling in zowel productiviteit als vaste medewerkers en een totaal personeelsbestand conform begroting, geeft aan dat de overcapaciteit uit de organisatie verdwenen is. Een aandachtspunt voor de komende jaren. Paresto is er in geslaagd om de meerkosten van de arbeidsvoorwaarden en een duurder inhuurcontract grotendeels op te vangen binnen de begroting, waardoor het resultaat –/– € 0,7 miljoen bedraagt.

10. SALDIBALANS

Toelichting behorende bij de saldibalans van het Ministerie van Defensie per 31 december 2017 (alle bedragen x € 1.000)

Activa			Passiva		
	31-12-2017	31-12-2016		31-12-2017	31-12-2016
Intra-comptabele posten					
1) Uitgaven ten laste van de begroting	8.538.885	8.242.420	2) Ontvangsten ten gunste van de begroting	377.589	372.718
3) Liquide middelen	36.140	52.914			
4) Rekening-courant Rijkshoofd-boekhouding			4a) Rekening-courant Rijkshoofdboek-houding	8.015.333	7.792.920
5) Rekening-courant RHB Begrotingsreserve			5a) Begrotingsreserves		
6) Vorderingen buiten begrotingsverband	84.245	60.720	7) Schulden buiten begrotingsverband	266.348	190.416
8) Kas-transverschillen					
Subtotaal intra-comptabel	8.659.270	8.356.054	Subtotaal intra-comptabel	8.659.270	8.356.054
Extra-comptabele posten					
9) Openstaande rechten			9a) Tegenrekening openstaande rechten		
10) Vorderingen	489.741	553.656	10a) Tegenrekening vorderingen	489.741	553.656
11a) Tegenrekening schulden	151.188	141.803	11) Schulden	151.188	141.803
12) Voorschotten	2.877.902	3.026.545	12a) Tegenrekening voorschotten	2.877.902	3.026.545
13a) Tegenrekening garantieverplichtingen			13) Garantieverplichtingen		
14a) Tegenrekening andere verplichtingen	7.010.887	6.226.650	14) Andere verplichtingen	7.010.887	6.226.650
15) Deelnemingen			15a) Tegenrekening deelnemingen		
Subtotaal extra-comptabel	10.529.718	9.948.654	Subtotaal extra-comptabel	10.529.718	9.948.654
Overall Totaal	19.188.987	18.304.708	Overall Totaal	19.188.987	18.304.708

Door afrondingen kan het totaal afwijken van de som van de onderdelen.

Intra-comptabele posten

In 2017 worden alle balansposten tegen de maandkoers (maandelijkse bekend gesteld door de Nederlandse Bank) verantwoord. Uitgezonderd zijn de posten die met valutatermijncontracten zijn afgedekt, deze zijn opgenomen tegen de betreffende valutatermijnkoers.

ad 3. Liquide middelen

Het saldo op de saldibalans bedraagt € 36.140 en bestaat uit de volgende saldi:

Kas	10.002
Bank	26.138
Totaal	36.140

ad 6. Vorderingen buiten begrotingsverband

Het saldo op de saldibalans bedraagt € 84.245.

Als criterium voor de toelichting van vorderingen geldt een grensbedrag van € 10.000.

Er staan twee vorderingen open buiten begrotingsverband met een vorderingspositie groter dan € 10.000. De eerste vordering betreft een contract met het agentschap Ivent inzake salarisverrekening ad € 22.385, waarvan de salarissen voor november ad € 12.378 nog te ontvangen waren per 31 december 2017. Intussen is dit bedrag ontvangen. De tweede vordering, ad € 14.620, betreft een combinatie van drie vorderingen die zijn ingesteld op het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Deze hebben betrekking op de inzet van Nederlandse militairen en middelen als gevolg van de orkaan Irma op de eilanden Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten. De vorderingen zouden in 2017 uit het centraal gefinancierde budget (Hoofdstuk IV van de Rijksbegroting, Koninkrijksrelaties) door het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties worden betaald, maar de betaling is vertraagd. Begin 2018 zijn twee van de drie vorderingen, ad € 9.483, voldaan.

ad 7. Schulden buiten begrotingsverband

Het saldo op de saldibalans bedraagt € 266.348. Dit bedrag bestaat grotendeels uit af te dragen loonheffing en sociale lasten voor € 127.378 en daarnaast voor € 122.495 uit vooruit ontvangen gelden van derden voor nog te maken uitgaven. Het restant van € 16.476 betreft gelden die door Defensie worden aangehouden voor derden.

Extra-comptabele posten

ad 9. Openstaande rechten

Het saldo op de saldibalans is nihil. Voor zover aanwezig zijn deze posten opgenomen onder het bedrag van extra-comptabele vorderingen. Er wordt hiervoor geen aparte administratie gevoerd.

ad 10. Vorderingen

Het saldo op de saldibalans bedraagt € 489.741.

Aard van de vordering	Bedrag
Personeel	10.698
Baten-lastendiensten Defensie	1.094
Medische bedrijven	13.534
Diversen	58.792
Buitenlandse mogendheden	14.664
Koninklijke Schelde Groep lening	8.168
Verkoop overtollige goederen	231.603
Leningsconstructie ABP	151.188
Saldo vorderingen 31-12-2017	489.741

Als criterium voor de toelichting van vorderingen geldt een grensbedrag van € 10.000.

In verband met gesloten contracten met betrekking tot de verkoop van strategische goederen aan buitenlandse overheden heeft Defensie in de periode 2017 tot en met 2027 via Domeinen Roerende Zaken (directie van het Ministerie van Financiën) nog een bedrag van € 231.603 tegoed.

De vordering, ingesteld in 2004, op de Koninklijke Schelde Groep B.V. (KSG) van nominaal € 20.420, betreft een aan de KSG verstrekt krediet ter gedeeltelijke financiering van de investeringen voor herinrichting en verhuizing in verband met een nieuwe bouwplaats voor marine activiteiten op de locatie Sloegebied te Vlissingen. Dit krediet dient te worden terugbetaald in tien jaarlijkse termijnen, waarvan de eerste termijn is vervallen op 31 juli 2009. De termijnen voor 2015, 2016 en 2017 zijn nog niet ontvangen. Het openstaande vorderingenbedrag is € 8.168. Inmiddels is met de KSG een herzien aflossingsschema afgesproken, waarbij het totale openstaande bedrag wordt betaald, met de laatste betaling in 2024.

Een vordering van € 22.000 betreft een toegezegde bijdrage van de Provincie Noord-Brabant voor de bouw en inrichting van een onderhoudsfaciliteit voor F-35 motoren. Met de provincie is afgesproken dat deze bijdrage in vijf tranches wordt betaald, waarbij de eerste betalingen in 2018 plaatsvinden. Per 1 juli 2020 wordt de laatste tranche voldaan. De toegezegde bijdrage kan via de exploitatie van de onderhoudsfaciliteit in latere jaren naar de provincie terugvloeien, waarbij rendement en risico zullen worden gedeeld tussen de investeringspartijen.

ABP-overgang kapitaaldekkingssstelsel militaire pensioenen

In de vorderingen is een bedrag van € 151.188 opgenomen voor de totale vordering (leningen) van Defensie aan het ABP. Als gevolg van de vereenvoudiging en vernieuwing van het militaire pensioenstelsel is sinds 2001 het militair pensioen bij het ABP ondergebracht (Kamerstuk [26 686, nr. 5](#)). Omdat het bedrag dat wordt opgebouwd uit de pensioenpremies nog niet toereikend is om te voldoen aan de militaire pensioenverplichting, bestaat er een schuld (premietekort) van Defensie aan het ABP. Met instemming van het Ministerie van Financiën verstrekt Defensie daarom leningen aan het ABP; het ABP lost deze leningen inclusief rente na 10 jaar af aan Defensie. Deze constructie wordt toegepast totdat het voordeel vanuit de lagere pensioenuitkeringen voldoende is om de schuld plus rente aan het ABP af te lossen. De huidige prognose is dat de laatste lening nodig is in 2020 en de laatste aflossing in 2024 plaatsvindt. In 2017 is de lening van € 23.409 uit 2007 terugontvangen en is een lening ter waarde van € 32.794 aan het ABP verstrekt (Kamerstuk [34 845 X, nr. 2](#)).

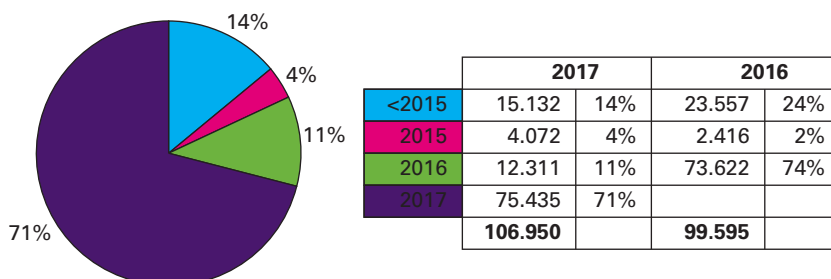
Verloop	
Saldo 31-12-2016	141.803
Aflossing 2007	23.409
Lening 2017	32.794
Saldo 31-12-2017	151.188

Ouderdom	
Jaar	Leningen
2008	20.652
2009	13.139
2010	15.364
2011	15.582
2015	10.079
2016	43.578
2017	32.794
Saldo 31-12-2017	151.188

Verdeling vorderingen naar ouderdom

De verdeling van de vorderingen naar ouderdom is hieronder in een grafiek weergegeven. De verkoop van overtollige goederen en de vordering op het ABP zijn hier niet in meegenomen.

Ouderdom vorderingen ultimo 2017: € 106.950

Vorderingen groter dan € 2.000 die in 2017 buiten invordering zijn gesteld

Er zijn geen vorderingen groter dan € 2.000 buiten invordering gesteld.

ad 11. Schulden

ABP-overgang kapitaaldeckingsstelsel militaire pensioenen

Voortaan zijn de schulden van Defensie bij het ABP voor de overgang op een kapitaaldeckingsstelsel voor militaire pensioenen opgenomen in de saldibalans. Zie hiervoor de toelichting bij de vorderingen. De totale schuld is gelijk aan de vordering en bedraagt € 151.188.

ad 12. Voorschotten

Het saldo op de saldibalans bedraagt € 2.877.902.

Alle voorschotten van voor 2008 staan tegen de maandkoers van december 2007 gewaardeerd en de voorschotten vanaf 2008 zijn gewaardeerd tegen de op het moment van verstrekking geldende maandkoers. Uitgezonderd zijn de posten die met valutatermijncontracten zijn afgedekt, deze zijn opgenomen tegen de betreffende valutatermijnkoers.

De verdeling van de voorschotten naar ouderdom is vermeld in onderstaande tabel.

Jaar van ontstaan	Beginstand per 01-01-2017	Nieuwe voorschotten	Afgerekende voorschotten	Eindstand per 31-12-2017
≤2013	522.632		216.211	306.421
2014	141.061		43.672	97.389
2015	405.695		178.284	227.411
2016	1.957.158		1.586.835	370.323
2017		1.933.495	57.137	1.876.358
Totaal	3.026.546	1.933.495	2.082.139	2.877.902

Als criterium voor de toelichting van voorschotten geldt een grensbedrag van € 100.000.

Voor de declaraties van het ABP met betrekking tot de post-actieven is in 2017 een bedrag van € 1.222.386 betaald. De bedragen zijn in de financiële verantwoording 2017 als extra-comptabele voorschotten opgenomen.

Voor de declaraties van WWplus met betrekking tot de uitkeringen voor overtolligheid van personeel is in 2017 een bedrag van € 91.490 betaald. De bedragen zijn in de financiële verantwoording 2017 als extra-comptabele voorschotten opgenomen.

Voor het project Verwerving F-35 staan er voorschotten open van in totaal € 262.766. Hiervan valt € 185.833 onder de noemer van voortgezette verwervingsvoorbereiding F-35. Dit bedrag is opgebouwd uit drie delen, namelijk een voorschot ter waarde van € 61.739 betreffende het Production, Sustainment & Follow-on Development Memorandum of Understanding (PSFD MoU), een bedrag van € 58.918 voor de aanschaf van het eerste en tweede Nederlandse F-35A toestel en voor overige zaken een bedrag van € 65.177.

Met het PSFD MoU uit 2006 streven Nederland, de Verenigde Staten en de zeven andere partnerlanden naar een doeltreffende en doelmatige samenwerking op het gebied van de productie, instandhouding en doorontwikkeling van de F-35. Dit MoU heeft een geldigheidsduur van 45 jaar en bevat afspraken over het management van het F-35 programma en over de financiële, contractuele en industriële aspecten.

Beide F-35 toestellen zijn in 2013 afgeleverd door de leverancier en door Nederland in gebruik genomen. Volledige verrekening van deze voorschotten zal pas plaatsvinden, nadat de financiële nacalculatie van de contracten is voltooid. Dit is aan de Kamer gemeld (Kamerstuk [26 488](#), [nr. 320](#) en Kamerstuk [26 488](#), [nr. 335](#)). In 2017 is 25 procent van de openstaande voorschotten van de testtoestellen verrekend. Conform het afbouwplan wordt in 2018 wederom 25 procent van het resterende voorschot verrekend.

Naast bovengenoemde voorschotten met betrekking tot de voortgezette verwervingsvoorbereiding staan nog voorschotten open met betrekking tot de Nederlandse projecten als onderdeel van de ontwikkelingsfase van het F-35 programma (€ 28.660), voor de toekomstige doorontwikkeling van de F-35 (€ 48.268) en voor het PMTS-event (€ 5).

Een voorschot van € 151.129 betreft het multi-role tank- en transportvliegtuigen (MRTT) programma. Het gaat hierbij om betalingen aan NSPA. Afboekingen van het voorschot gebeuren op basis van de cost-share verdeling zoals is opgenomen in de MOU. Doordat Duitsland en Noorwegen later zijn toegetreden tot het project, heeft Nederland meer betaald dan de overeengekomen verdeelsleutel. Vanaf 2018 zullen Duitsland en Noorwegen meer betalen, totdat het verschil ingelopen is.

ad 13. Garantieverplichtingen

Het saldo op de saldibalans is nihil. Voor de garantieverplichtingen wordt geen gescheiden administratie gevoerd. Aanwezige garantieverplichtingen worden opgenomen onder de balanspost «andere verplichtingen».

Per 31 december 2017 is er één openstaande garantie. Het betreft een overeenkomst met de Vereniging Verbond van Verzekeraars over de verzekeraarbaarheid van personeel. De looptijd is onbepaald en er is geen gegarandeerd bedrag vastgesteld. De overeenkomst regelt de verhouding tussen Defensie en de Vereniging met als doel de belemmeringen die defensieambtenaren in het maatschappelijk verkeer ondervinden als gevolg van uitsluitingsclausules bij levensverzekeringen, gekoppeld aan de financiering van een woning, weg te nemen. In 2017 heeft geen uitkering plaatsgevonden.

ad 14. Andere verplichtingen

Het saldo op de saldibalans bedraagt € 7.010.887. Met uitzondering van de termijncontracten staan alle verplichtingen in de administratie tegen de maandkoers. Reeds ingevoerde bestellingen en verplichtingen worden maandelijks geherwaardeerd tegen de dan geldende koers. De met termijncontracten afgedekte verplichtingen zijn opgenomen tegen de betreffende termijnkoers.

Bij de nieuw aangegane verplichtingen is uitgegaan van de methode van het opnemen in de rekening van zowel de positieve als negatieve bijstellingen van oude verplichtingen.

Andere verplichtingen 01/01/2017	6.226.650
Aangegane andere verplichtingen in verslagjaar	9.632.226
Subtotaal	15.858.876
Tot betaling gekomen in verslagjaar	8.847.989
Openstaande andere verplichtingen per 31/12/2017	7.010.887

Als criterium voor de toelichting van openstaande verplichtingen geldt een grensbedrag van € 100.000 (alle bedragen x € 1.000).

Een openstaande verplichting van € 920.558 betreft de Chinook Vervanging en Modernisering (Chinook V&M). Deze bestaat uit twee grote verplichtingen en een ondersteuningscontract met het NLR. De eerste grote verplichting betreft een FMS-verplichting voor de aankoop van 14 nieuwe Chinooks. Deze verplichting is aangegaan in 2016. De nieuwe helikopters zullen in 2019 en 2020 worden geleverd.

De tweede grote verplichting betreft een DCS (commercieel) contract met Boeing voor de modernisering van zes Chinooks. De verplichting is in 2017 aangegaan. De Chinooks zullen in 2021 en 2022 worden gemoderniseerd. Het contract met het NLR betreft ondersteunende werkzaamheden voor certificering van de Chinooks. Dit contract is in 2015 aangegaan. Het

NLR zal gedurende de gehele looptijd van het project werkzaamheden voor het project Chinook V&M verrichten. Alle verplichtingen zijn inclusief btw.

Het project Verwerving F-35 omvat, naast de verwerving van nieuwe jachtvliegtuigen, tevens de verwerving van bijbehorende simulatoren, initiële reservedelen, infrastructuur, speciale gereedschappen, meet- en testapparatuur, documentatie, initiële opleidingen en transport, evenals de betaling van BTW. In het projectbudget van € 4.747.000 (prijspeil 2017) zijn daartoe meerdere verplichtingen vastgelegd. In dit jaar en de komende jaren zal het aantal en de omvang van die verplichtingen significant toenemen, naarmate de voorgenomen bestellingen van de F-35 toestellen daadwerkelijk worden gecontracteerd. Op dit moment is er een individuele verplichting die de waarde van € 100.000 overschrijdt, t.w. het eerste deel van het LRIP 11 contract (8 vliegtuigen), op deze verplichting staat op dit moment nog € 276.794 open. Het totaal van alle openstaande verplichtingen bedraagt € 763.842. Een nadere specificatie en toelichting op deze verplichtingen wordt in de voortgangsrapportages Verwerving F-35 aan de Kamer gemeld.

Een openstaande verplichting van € 554.523 betreft het investeringsdeel van de Design Build Finance Maintain en Operate (DBFMO) constructie voor de Kromhout Kazerne (KHK). Als gevolg van de beleidslijn vastgoed is de DBFMO verplichting KHK in 2016 meerjarig vastgelegd op de investeringsbegroting voor de jaren tot en met 2035. De leverancier is Komfort door tussenkomst van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB). Het contractmanagement en beheer van het Komfortcontract is belegd bij het RVB. De betaling zal maandelijks plaatsvinden aan het RVB.

Een soortgelijke verplichting betreft het investeringsdeel van de DBFMO constructie Nationaal Militair Museum (NMM) voor een bedrag van € 125.969. Deze verplichting is in 2016 meerjarig vastgelegd op de investeringsbegroting voor de jaren tot en met 2037. De leverancier is Heijmans. Het contractmanagement en beheer is eveneens belegd bij het RVB. De betaling aan het RVB vindt plaats in maandelijkse termijnen.

Voor het project Defensiebrede Vervanging Operationele Wielvoertuigen (DVOW) staan verplichtingen open van € 413.810. Dit betreft voornamelijk een contract met Scania voor de levering van 2037 voertuigen in de jaren 2018 tot en met 2022.

Een openstaande verplichting van € 398.103 betreft het deel waarvoor Nederland participeert in een multinationaal samenwerkingsverband van twaalf landen, het *Strategic Airlift Capability* programma van de NAVO. Hierbij wordt gevlogen met drie Boeing C-17 *Globemasters* van de *NATO Airlift Management Agency* (NAMA) naar diverse missies. In 2017 is vooral gevlogen naar Jordanië, Koeweit, Mali en Caribisch gebied (storm Irma) voor vervoer van mens en materieel. De betalingen en leveringen staan gepland tot en met 2033.

Een verplichting van € 172.050 vertegenwoordigt de totale brutobeschikbaarheidsvergoeding (BBV) voor het Defensie bewaking- en beveiligings-systeem (DBBS). Met het consortium Thales/Unica is hiervoor een contract afgesloten van 15 jaar, dat afloopt in 2031. Volgens de huidige planning zal in 2018 begonnen worden met het betalen van de BBV. Naarmate de transitiefase van het project DBBS vordert, zal de leverancier steeds meer defensielocaties in beheer hebben, en zal de BBV toenemen,

totdat de transitiefase afgerond is. Vanaf dat moment zal de volledige BBV per kwartaal worden betaald.

Het project Defensie bewaking- en beveiligingssysteem (DBBS) heeft een openstaande verplichting van € 164.413 betreffende het investeringsdeel van het DBBS-contract met Thales Unica. Hiervoor worden de defensielocaties op het nieuwe DBBS ontsloten. Dit geschiedt in mijlpalen, waarvan de laatste, volgens de huidige planning, in 2021 betaalbaar zal worden gesteld.

Een openstaande verplichting van € 152.979 betreft het Nederlandse aandeel in de aanschaf van zeven vliegtuigen inzake het multi-role tank- en transportvliegtuigen (MRTT) project. Deze verplichting is inclusief toebehoren (zoals de Directed InfraRed Counter Measure systeem (DIRCM) en Intensive Care Units (ICU), documentatie voor training, initiële reservedelen en het onderhoud voor de duur van twee jaar na aflevering van het eerste vliegtuig. De verplichting bestaat uit het contract met vliegtuigfabrikant Airbus Defence and Space (ADS) en Elbit Systems Elector-Optics Elop Ltd, door tussenkomst van NSPA, die eigenaar van de toestellen wordt. Alle rechten en plichten berusten echter bij de deelnemende landen die zich in een Support Partnership hebben verenigd. In het contract is een vaste prijs opgenomen. De vaste contractprijs is € 21.844 lager in de verantwoording opgenomen om aansluiting te houden met de gevolgde begrotingssystematiek waarin budget en verplichtingen in hetzelfde prijspeil luiden. Jaarlijks zal de verplichting worden bijgesteld tot de volledige contractprijs is bereikt.

Voor het project Verbeterd Operationeel Soldaat Systeem (VOSS) staat een verplichting open van in totaal € 148.930. Binnen de openstaande verplichtingen van het project VOSS vormt het contract Smart Vest ad 120.689 (Nederland 119.338, België en Luxemburg 1.351) het belangrijkste deel. De verwerving van het Smart Vest bestaat uit een pre-serie waarin naast Nederland ook België en Luxemburg participeren, een serie productie, documentatie, training en reservedelen waartoe tot op heden uitsluitend Nederland heeft besloten. De serie levering van het Smart Vest zal in de periode 2019 tot en met 2020 plaatsvinden. De te betalen btw over het Nederlandse deel van het contract (25.498) completeert het grootste deel van de lopende verplichtingen. De overige verplichtingen betreffen voornamelijk de inhuur van kennisinstituten en inhuur van specifieke kennis ter begeleiding van het project.

Een openstaande verplichting van in totaal € 132.175 betreft de F-16. Voor de F-16 heeft Defensie een contract met de US Government afgesloten. Een openstaande verplichting van in totaal € 106.205 betreft de levering van goederen en diensten op deze FMS contracten. De US Government heeft diverse subleveranciers. Deze leveranciers leveren goederen zoals onderdelen en boekwerken en verrichten diensten zoals reparatie van artikelen en technical support. Bij de commerciële bedrijven staat voor € 25.970 aan verplichtingen open. Al deze verplichtingen worden in de periode 2018–2023 geleverd en betaald.

Een openstaande verplichting van in totaal € 124.574 betreft de Apache. Voor de Apache heeft Defensie een contract afgesloten met de US Government. De US Government heeft subleveranciers zoals Lockheed Martin en Boeing. Deze leveranciers leveren goederen zoals onderdelen en boekwerken en verrichten diensten zoals reparatie van artikelen en

technical support. Deze FMS contracten hebben een openstaande verplichting van € 113.741.

Daarnaast staan er bij diverse commerciële bedrijven openstaande verplichtingen uit van in totaal € 10.833 voor uitbestedingen en de aanschaf van reserveonderdelen en diensten. De betalingen en leveringen staan gepland tot en met 2021.

Openstaande verplichtingen van € 130.939 betreffen het contract met de US Government inzake trainingsprogramma's voor de Chinook en Apache helikopterbemanningen op Fort Hood. Deze verplichtingen worden in de periode tot 2022 geleverd.

ad 15. Deelnemingen

Het saldo op de saldibalans bedraagt nihil.

11. WNT-VERANTWOORDING 2017 MINISTERIE VAN DEFENSIE

De Wet normering topinkomens (WNT) bepaalt dat de bezoldiging en eventuele ontslaguitkeringen van topfunctionarissen en gewezen topfunctionarissen in de publieke en semi-publieke sector op naamsniveau vermeld moeten worden in het financieel jaarverslag. Deze publicatieplicht geldt tevens voor topfunctionarissen die bij een WNT-instelling geen – al dan niet fictieve – dienstbetrekking hebben of hadden. Daarnaast moeten van niet-topfunctionarissen de bezoldiging (zonder naamvermelding) gepubliceerd worden indien deze het wettelijk maximum te boven gaan.

Niet-topfunctionarissen zonder dienstverband vallen echter buiten de reikwijdte van de wet.

Voor dit departement heeft de publicatieplicht betrekking op onderstaande functionarissen. De bezoldigingsgegevens van de leden van de Top Management Groep zijn opgenomen in het jaarverslag van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Het algemeen bezoldigingsmaximum bedraagt in 2017 € 181.000.

Bezoldiging van (gewezen) topfunctionarissen

Bezoldiging van (gewezen) topfunctionarissen in Euro's.										
Naam (gewezen) top functionaris	Functie	Datum aanvang dienstverband	Datum einde dienstverband	Dienstverband in fte (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Op externe inhuurbasis (nee; ≤ 12 mnd; > 12 mnd)	Beloning plus onkostenvergoedingen (belast) (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Voorzieningen t.b.v. beloningen betaalbaar op termijn (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Totale bezoldiging in 2017 (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Individueel toepasselijk bezoldigingsmaximum	Motivering (indien overschrijding)
BAUER	PLAATSERVANGEND COMMANDANT DER STRIJDKRACHTEN / COMMANDANT DER STRIJDKRACHTEN PER 5 OKTOBER 2017			1,00 (1,00)	nee	145.507,84 (143.114,26)	20.780,09 (15.927,09)	166.287,93 (159.041,35)	181.000,00	
BEKKERING	HOOFD PMV-NAVO			1,00 (1,00)	nee	142.275,70 (79.307,41)	20.637,36 (9.447,48)	162.913,06 (88.754,89)	181.000,00	
BEULEN	COMMANDANT DER LANDSTRIJDKRACHTEN			1,00 (1,00)	nee	141.879,72 (120.962,33)	20.836,02 (13.784,48)	162.715,74 (134.746,81)	181.000,00	
BRINK, VAN DEN	COMMANDANT KONINKLIJKE MARECHAUSSEE			1,00 (1,00)	nee	142.643,96 (142.944,78)	20.724,16 (15.927,09)	163.368,12 (158.871,87)	181.000,00	
BROEKS	DIRECTOR GENERAL IMS			1,00 (1,00)	nee	142.559,96 (143.118,94)	20.637,36 (15.927,09)	163.197,32 (159.046,03)	181.000,00	
DUREN, VAN	COMMANDANT DEFENSIE ONDERSTEUNINGSCOMMANDO			1,00 (1,00)	nee	141.968,40 (66.938,23)	20.637,36 (8.097,84)	162.605,76 (75.036,07)	181.000,00	
GRIENSVEN	INSPECTEUR GENEERAAL DER STRIJDKRACHTEN	2017-01-23		1,00	nee	132.875,65	19.771,54	152.647,19	170.090,41	

Naam (gewezen) top functionaris	Functie	Datum aanvang dienst- verband	Datum einde dienst- verband	Dienst- verband in fte (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Op externe inhuurbasis (nee; ≤ 12 mnd; > 12 mnd)	Beloning plus onkostenver- goedingen (+ (belast) (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Voorzieningen t.b.v. beloningen betaalbaar op termijn (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Totale bezoldiging in 2017 (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Individueel toepasselijk bezoldigings- maximum	Motivering (indien overschrijding)
HOITINK	INSPECTEUR GENERAAL DER STRIJDKRACHTEN		2017-01-31	1,00 (1,00)	nee	53.605,87 (156.640,48)	1.719,78 (16.241,53)	55.325,65 (172.882,01)	15.372,60	Diensttijd gratificatie en bij uitdienst- treding is het verlofsaldo en het saldo vakantiegeld uitgekeerd. Deze bedragen worden conform artikel 3 van de uitvoeringsre- geling van de WNT toege- rekend aan het jaar waarin deze zijn opgebouwd en niet aan het verslagjaar. Het betreft daarmee een door de WNT toege- stane overschrijding.
KRAMER	COMMANDANT DER ZEESTRIJDKRACHTEN	2017-09-11		1,00	nee	39.600,35	6.293,93	45.894,28	55.539,73	
LAAN, VAN DER	CORPS COMMANDER 1GNC			1,00 (1,00)	nee	138.649,58 (106.364,65)	20.637,36 (12.146,75)	159.286,94 (118.511,41)	181.000,00	
LUYT	COMMANDANT DER LUCHT- STRIJDKRACHTEN			1,00 (1,00)	nee	160.164,05 (90.085,67)	20.835,99 (9.435,65)	181.000,04 (99.521,32)	181.000,00	
MIDDENDORP	COMMANDANT DER STRIJD- KRACHTEN / TOPMANAGER E PER 3 OKT OBER 2017			1,00 (1,00)	nee	152.647,38 (153.095,74)	21.009,32 (16.132,62)	173.656,70 (169.228,36)	181.000,00	

Naam (gewezen) top functionaris	Functie	Datum aanvang dienst- verband	Datum einde dienst- verband	Dienst- verband in fte (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Op externe inhuurbasis (nee; ≤ 12 mnd; > 12 mnd)	Beloning plus onkostenver- goedingen (belast) (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Voorzieningen t.b.v. beloningen betaalbaar op termijn (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Totale bezoldiging in 2017 (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Individueel toepasselijk bezoldigings- maximum	Motivering (indien overschrijding)
VERKERK	COMMANDANT DER ZEESTRIJDKRACHTEN		2017-09-30	1,00 (1,00)	nee	124.123,46 (143.495,06)	15.478,02 (16.013,95)	139.601,48 (159.509,01)	135.378,08	Bij uitdienst- treding is het verlofsaldo en het saldo vakantiegeld uitgekeerd. Deze bedragen worden conform artikel 3 van de uitvoeringsre- geling van de WNT toege- rekend aan het jaar waarin deze zijn opgebouwd en niet aan het verslagjaar. Het betreft daarmee een door de WNT toege- stane overschrijding.
WAARD, DE	DIRECTEUR DEFENSIE MATERIEEL ORGANISATIE			1,00 (1,00)	nee	166.974,52 (142.011,34)	20.637,36 (15.927,09)	187.611,88 (157.938,43)	181.000,00	Diensttijd gratificatie, zonder gratificatie geen overschrijding. De overschrijding is toegestaan obv artikel 3 van de uitvoeringsre- geling van de WNT.
WIJNEN	PLAATSVERVANGEND COMMANDANT DER STRIJD- KRACHTEN	2017-07-03		1,00	nee	64.455,82	10.188,43	74.644,25	90.252,05	

Bezoldiging van niet-topfunctionarissen boven het individueel toepasselijk drempelbedrag									
Naam instelling	Functie	Datum aanvang dienstverband	Datum einde dienstverband	Omvang dienst- (fte) (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Beloning plus onkostenvergoedingen (belast) (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Voorzieningen t.b.v. beloningen betaalbaar op termijn (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Totale bezoldiging in 2017 (+ tussen haakjes omvang in 2016)	Individueel toepasselijk drempelbedrag	Motivering
MINDEF	ANESTHE-SIOLOOG			1,00 (1,00)	164.858,39 (140.723,31)	22.828,44 (18.118,17)	187.686,83 (158.841,48)	181.000,00	Overschrijding ivm nieuw arbeidsvoorwaardenakkoord Defensie (2,5% loonsverhoging met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 2017 en een eenmalige uitkering van 1%), een (aanvullende) toelage officieren medisch specialist en een oefentoeelage.
MINDEF	ANESTHE-SIOLOOG			1,00 (1,00)	160.070,39 (155.425,71)	26.053,57 (19.162,77)	186.123,96 (174.588,48)	181.000,00	Overschrijding ivm nieuw arbeidsvoorwaardenakkoord Defensie (2,5% loonsverhoging met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 2017 en een eenmalige uitkering van 1%), een (aanvullende) toelage officieren medisch specialist, oefentoeelage, toelage vrede en humanitaire operatie en bijzondere vlieggeld.
MINDEF	HFD KERNSTAF/ TRANSITIE- MANAGER PER 1 JULI 2017			1,00 (1,00)	174.582,99 (109.237,72)	20.581,80 (16.062,92)	195.164,79 (125.300,64)	181.000,00	Bindingspremie, zonder premie geen overschrijding.
MINDEF	PLV. DIRECTEUR DOPS			1,00 (1,00)	160.817,27 (128.935,13)	20.531,88 (16.158,30)	181.349,15 (145.093,43)	181.000,00	Diensttijd gratificatie, zonder gratificatie geen overschrijding.

Bezoldiging van niet-topfunctionarissen boven het individueel toepasselijk drempelbedrag in Euro's

Uitkeringen aan (gewezen) topfunctionarissen wegens beëindiging dienstverband

Naast de hierboven vermelde functionarissen zijn er geen andere functionarissen die in 2017 een bezoldiging boven het toepasselijke bezoldigingsmaximum hebben ontvangen, of waarvoor in eerdere jaren een vermelding op grond van de WOPT of de WNT heeft plaatsgevonden of had moeten plaatsvinden.

D. BIJLAGEN

BIJLAGE 1: TOEZICHTRELATIES EN ZELFSTANDIGE BESTUURSORGANEN EN RECHTSPERSONEN MET EEN WETTELIJKE TAAK

Het Ministerie van Defensie kent drie rechtspersonen met een wettelijke taak (RWT), namelijk de Stichting Ziektekostenverzekering Krijgsmacht (SZVK), de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs en Onderzoek NLDA (SWOON) en de Koninklijke Stichting Defensiemusea (KSD).

De Stichting Ziektekostenverzekering Krijgsmacht heeft als taak te zorgen voor het beheer en het uitvoeren van de ziektekostenverzekering voor militairen in actieve dienst. Deze militairen zijn niet verzekerd op grond van de Zorgverzekeringswet (ZVW), maar zijn wettelijk verplicht gebruik te maken van de zorgverlening door of vanwege de militair geneeskundige diensten van de Krijgsmacht, zoals vastgelegd in hoofdstuk 9 Algemeen Militair Ambtenaren Reglement (AMAR) en de Regeling ziektekostenverzekering militairen. Het totale bedrag van 91.820.528,45 bestaat voor € 89.394.050,45 uit programma en voor € 2.426.478 uit apparaat.

Eind 2011 is de Stichting Wetenschappelijk Onderwijs en Onderzoek NLDA (SWOON) opgericht. Deze stichting ziet in het kader van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek toe op het wetenschappelijke niveau van het onderwijs en onderzoek op de Nederlandse Defensie Academie. De stichting verzorgt de wetenschappelijke bachelor en master programma's als onderdeel van de officiersopleiding, in overeenstemming met de eisen van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek. Verder verleent de stichting graden die behoren bij wetenschappelijk onderwijs, laat zij opleidingen accrediteren en geaccrediteerd houden en verzorgt ze wetenschappelijk onderzoek ter ondersteuning van de wetenschappelijke opleidingen. Vanaf 2013 wordt de bijdrage aan de stichting (de jaarlijkse subsidie en de beschikbaar gestelde «om niet» middelen) expliciet opgenomen in de begroting en het jaarverslag. In 2017 heeft de stichting haar werkzaamheden naar tevredenheid uitgevoerd. Defensie heeft de stichting daarbij ondersteund door 117 formatieplaatsen ter beschikking te stellen met een gemiddelde bezetting van 102. Op basis van extracomptabele berekening wordt dit in totaal gewaardeerd op € 15,4 miljoen. Het totale bedrag van € 15.424.569,48 bestaat voor € 708.259,18 uit programma en voor € 14.716.310,20 uit apparaat.

Juni 2014 is de Stichting Defensiemusea (SDM) opgericht. De stichting beoogt een eenduidige aansturing van de vier defensiemusea, Nationaal Militair Museum (NMM), Mariniersmuseum, Marinemuseum en Museum der Marechaussee. Eind 2014 is het complex NMM te Soesterberg geopend en werden de subsidies ondergebracht in één subsidie ten gunste van de Stichting (de jaarlijkse subsidie). In 2015 is de naam gewijzigd in Koninklijke Stichting Defensiemusea (KSD). De KSD draagt zorg voor het beheren van de museale collectie van Defensie. Zij stelt zich daarnaast ten doel een gevarieerd publieksaanbod te ontwikkelen aan de hand waarvan bezoekers zich een oordeel kunnen vormen over de rol van de krijgsmacht in het verleden, het heden en de toekomst.

Naam organisatie	RWT	ZBO	Functie	Begrotingsartikel	Financiering(realisatiecijfers)			Verwijzing (URL-link) naar website RWT/ZBO	Verwijzing (URL-link) naar toezichtvisies/-arrangementen	Het bestuur en/of accountant verklaart dat de rechtmatigheid op orde is
					Begroting	Premies (€)	Tarieven			
SZVK	X		Ziektekostenverzekering Krijgsmacht	Wordt per defensieonderdeel betaald uit de post salarissen en sociale lasten	€ 92.400.000,-	€ 91.820.528,45		www.szv.nl		*
SWOON	X		Toezicht wetenschap-pelijk niveau onderwijs en onderzoek	Beleidsartikel 8 voor wat betreft de personele en materiële uitgaven. Beleidsartikel 9 voor wat betreft de subsidie.	€ 15.424.569,48	€ 15.000,- ¹				✓
KSD	X		Beheer van de museum collectie van Defensie	Beleidsartikel 9 subsidies en bijdragen	€ 15.893.000,-	x ²		www.nmm.nl		*

¹ Het Ministerie van Defensie heeft voor € 15,4 miljoen middelen «om niet» ter beschikking gesteld ten behoeve van personele en materiële uitgaven van de stichting. Deze middelen zijn geborgd binnen Beleidsartikel 8 Ondersteuning krijgsmacht door Commando DienstenCentra. De rechtmatigheidsverklaring van de accountant volgt. Tevens heeft het Ministerie van Defensie de stichting in 2017 ondersteund met een subsidie van € 15.000 uit Niet-beleidsartikel 9 Algemeen.

² De accountant verklaart dat 2016 een getrouw beeld geeft. De verklaring over 2017 wordt medio juni 2018 verwacht.

* Dit zijn voorlopige cijfers. Er is nog geen door de accountant gecontroleerd jaarverslag ontvangen.

BIJLAGE 2: AFGEROND EVALUATIE- EN OVERIG ONDERZOEK

In deze bijlage is een overzicht van al het evaluatie- en overig onderzoek opgenomen. De tijdshorizon van de programmering sluit aan bij de periode t-4 tot en met t.

Artikel 1 – Inzet		
Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen		
	Beleidsdoorlichting Budget Internationale Veiligheid	2017
	Bescherming kwetsbare scheepvaart nabij Somalië	2014
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
	Evaluatie Nederlandse bijdrage aan missies en operaties in 2016	2017
	Evaluatie Nederlandse bijdrage aan missies en operaties in 2015	2016
	Evaluatie van het beleid ten aanzien van inhuur en inzet van lokaal personeel bij Nederlandse missies	2016
	Evaluatie inzet Nederlandse militairen in 2014	2015
	Tussentijdse evaluatie Nederlandse bijdrage MINUSMA	2015
	Interdepartementale evaluatie van het convenant Financiering Nationale Inzet Krijgsmacht (FNIK)	2014
	Evaluatie Nederlandse inzet in de antipiraterijoperaties Atalanta en Ocean Shield 2013	2014
	Tussentijdse evaluatie van Nederlandse militaire bijdragen aan lopende operaties 2013	2014
	Eindevaluatie geïntegreerde politietrainingsmissie	2014
	Tussentijdse evaluatie van overige operaties 2012	2013
	Tussentijdse evaluatie missies en <i>Security Sector Reform</i> en <i>Development</i> activiteiten 2011	2012
	Brede evaluatie inzet <i>Vessel Protection Detachments</i>	2012
	Eindevaluatie inzet antipiraterijoperaties <i>Atalanta</i> en <i>Ocean Shield</i> van juli 2010 tot juni 2011	2012
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
2a. MKBA's		
2b. Ander ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		

Artikel 2 – Taakuitvoering CZSK		
Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen	Marinestudie 2005	2016
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		
Artikel 3 – Taakuitvoering CLAS		
Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen	Nationale veiligheid, samenwerking met civiele partners	2017
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid	Evaluatie Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando en voortzettingsvermogen Patriot-eenheden	2014
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		

Artikel 4 – Taakuitvoering CLSK

Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen	Strategische luchttransportcapaciteit	2013
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		

Artikel 5 – Taakuitvoering KMar

Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen	Inzet KMar mensenhandel en mensensmokkel	2013
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		

Artikel 6 – Investerings krijgsmacht		
Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen		
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
	Evaluatie Defensie Materieel Proces	2015
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		
Artikel 8 – Ondersteuning krijgsmacht door CDC		
Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen	Actieplan werving en behoud	2013
	Flexibel Personeelssysteem	2015
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		

Artikel 10 – Apparaat Kerndepartement

Artikel	Titel/Onderwerp	Jaar van afronding
1. Ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
1a. Beleidsdoorlichtingen		
1b. Ander ex-post onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid		
	Evaluatie Veteranenbeleid 2011–2016	2016
2 Ex-ante onderzoek naar doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid		
3. Overig onderzoek		
4. Toetsbare beleidsplannen		

Er zijn geen onderzoeken uitgevoerd in artikelen 7, 9, 11 en 12. Ook zijn er geen nieuwe beleidsplannen (ex ante) in 2017 (bijvoorbeeld een brief aan de Kamer, AMvB of wet) te vermelden.

Met het centraal stellen van het thema «financiële duurzaamheid» heeft Defensie gewerkt aan een realistisch evenwicht tussen doelstellingen, capaciteiten, activiteiten en middelen op basis van transparante en betrouwbare financiële informatie. Dit draagt bij aan het inzichtelijk maken van doelen, financiële consequenties en doelmatigheid van nieuw beleid.

BIJLAGE 3: INHUUR EXTERNEN

Ministerie van Defensie Verslagjaar 2017 (Bedragen x € 1.000)	
Programma- en apparaatskosten	
1. Interim-management	392
2. Organisatie- en formatieadvies	608
3. Beleidsadvies	227
4. Communicatieadvisering	38
Beleidsgevoelig	1.265
5. Juridisch advies	
6. Advisering opdrachtgevers automatisering	44.136
7. Accountancy, financiën en administratieve organisatie	219
(Beleids)ondersteunend	44.355
8. Uitzendkrachten (formatie en piek)	51.244
Ondersteuning bedrijfsvoering	51.244
Totaal uitgaven inhuur externen	96.864

In 2017 gaf het Ministerie van Defensie € 96,9 miljoen uit aan externe inhuur. De personele uitgaven bedroegen € 3,3 miljard. Het inhuurpercentage van Defensie, conform de Rijksbrede normering, komt uit op 2,9 procent.

Inhuur externen buiten mantelcontracten 2017	
Aantal overschrijdingen maximumuurtarief ¹	0
Toelichting	

¹ € 225 (exclusief btw)

BIJLAGE 4: OVERZICHT BUDGET INTERNATIONALE VEILIGHEID (BIV)

Bijlage 4 van het jaarverslag geeft een overzicht van de raming en realisatie van het BIV.

(bedragen x € 1.000)	Raming	Realisatie
BIV (<i>Begroting 2017</i>)	322.682	322.682
Toevoeging eindejaarsmarge t.b.v. CBO (<i>artikel 1</i>)	0	47.936
Compensatie brede HGIS		19.000
Kaderverhoging ontvangsten (<i>artikel 1</i>)	0	– 19.656
Crisisbeheersingsoperaties (CBO) (<i>zie tabel artikel 1 op pagina 28</i>)	– 203.182	– 197.553
Rechtstaatontwikkeling, wederopbouw, vredesopbouw, versterkte legitimiteit van democratische structuren en tegengaan van corruptie (<i>zie artikel 4.3, Jaarverslag Ministerie van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking</i>)	– 30.000	– 30.000
Bevordering van veiligheid, stabiliteit en rechtsorde in internationaal verband (<i>zie artikel 2.4, Jaarverslag Ministerie van Buitenlandse Zaken</i>)	– 10.000	– 10.000
Beveiliging van diplomaten en ambassades waar dat noodzakelijk is (<i>artikel 5</i>)	– 20.000	– 20.000
Inzet VPD's (<i>artikel 1</i>) (<i>vanaf eerste suppletoire begroting verantwoord onder artikelonderdeel 1.1 crisisbeheersingsoperaties</i>)	– 2.500	0
Training en capaciteitsopbouw (<i>artikel 2 & 3</i>)	– 8.900	– 8.900
Civiel-militaire capaciteiten (<i>artikel 3</i>)	– 7.400	– 7.400
Militaire Capaciteiten (Project ATT en uitzendcapaciteiten)	– 4.100	– 4.100
Luchttransport (<i>artikel 4</i>)	– 22.000	– 22.000
KMar pool (<i>artikel 5</i>)	– 4.600	– 4.600
Nazorg (<i>artikel 8</i>)	– 10.000	– 10.000
Overrealisatie ontvangsten		6.442
Eindrealisatie	0	61.851

BIJLAGE 5: INTEGRITEITSMELDINGEN

Sinds 2012 heeft Defensie de rapportagesystematiek inzake integriteit in overeenstemming gebracht met de sector Rijk. In 2017 zijn 502 integriteitsmeldingen in de registratiesystemen over een (vermoedelijke) integriteitschending gedaan.

De drie meest voorkomende geregistreerde typen van (vermoedelijke) integriteitschendingen zijn ongewenste omgangsvormen, oneigenlijk gebruik van dienstmiddelen/overschrijding interne regels en misdragingen in de privésfeer.

De vermeende meldingen over ongewenste omgangsvormen gaan voornamelijk over intimidatie, pesten/treiteren, kwaadspreken, seksuele intimidatie en agressie voorvallen.

De vermeende meldingen over het oneigenlijk gebruik van dienstmiddelen of overschrijding interne regels gaan voornamelijk over niet volgen van procedures, drugsgebruik of misbruik van defensiemiddelen.

De meldingen over misdragingen in de privésfeer zijn vaak agressiemeldingen die betrekking hebben op gedragingen in de vrije tijd van de medewerkers. In de meeste gevallen is de KMar hier betrokken in het kader van de afhandeling van de melding.

Type (vermeende) integriteitschendingen	2016	2017
Financiële schendingen	45	45
Misbruik positie, bevoegdheden en belangenverstrengeling	4	18
Lekken en misbruik van informatie	13	24
Misbruik van geweldsbevoegdheid	0	1
Ongewenste omgangsvormen	64	145
Misdragingen in de privésfeer	114	130
Oneigenlijk gebruik van dienstmiddelen/overschrijding interne regels	129	139
Misstand volgens de klokkenluidersregeling	0	0
Totaal	369	502

Bron: registratiesysteem «Melding Voorvallen» en «Politie Bedrijfs Processen Systeem»

Naar aanleiding van de vermoedens van de integriteitschendingen zijn in totaal 406 integriteitonderzoeken uitgevoerd. Naar aanleiding van deze onderzoeken zijn er in totaal 248 integriteitschendingen daadwerkelijk geconstateerd.

De volgende maatregelen zijn in 2017 naar aanleiding van een integriteitschending genomen:

- 98 ambtenaren zijn ontslagen;
- 73 keer is een ambtsbericht opgemaakt of is de ambtenaar berispt;
- 30 keer heeft verplaatsing plaatsgevonden;
- 122 keren is een andere maatregel genomen;
- In 98 zaken is geen maatregel genomen.

In een aantal gevallen is over de afdoening van het incident nog niet besloten of de afdoening is nog niet geregistreerd. Ook is er in een aantal gevallen aangifte gedaan bij de KMar.

BIJLAGE 6: RAPPORTAGE BURGERBRIEVEN

Aanvragen				
Aantal verslagjaar	Aantal afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Percentage afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Aantal ontvangen ingebreke-stellingen	Betaalde dwang-sommen
3.415	3.415	100%	0	€ 0

Bezwaarschriften				
Aantal verslagjaar	Aantal afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Percentage afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Aantal ontvangen ingebreke-stellingen	Betaalde dwang-sommen
1.422	1.095	77%	75	€ 57.710

Klachten				
Aantal verslagjaar			Aantal afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Percentage afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn
1.474			1.430	97%

Wob-verzoeken				
Aantal verslagjaar	Aantal afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Percentage afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Aantal ontvangen ingebreke-stellingen	Betaalde dwang-sommen
130	130	100%	x	€ 0

Wiv-verzoeken				
Aantal verslagjaar	Aantal afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Percentage afgedaan binnen (verdaagde) wettelijke termijn	Aantal ontvangen ingebreke-stellingen	Betaalde dwang-sommen
218	18	8%	1	€ 0

Postbus 51 – e-mailberichten en telefonie

Aantal ontvangen in Postbus 51 in verslagjaar	Aantal doorgestuurd naar Defensie	Percentage doorgestuurd naar Defensie
11	x	0%

Toelichting:

Het aantal aanvragen is iets toegenomen ten opzichte van 2016 terwijl de bezwaren afgenomen zijn. Een positieve ontwikkeling is dat de bezwaren vaker op tijd afgedaan zijn waardoor het aantal ingebrekestellingen en ook de uitgekeerde dwangsommen omlaag zijn gegaan.

In 2017 lijkt er een toename te zijn in het aantal klachten. Dit zou samen kunnen hangen met het feit dat in 2017 de verplichting om klachten te registreren in de managementrapportage is opgenomen. De verwachting is dat 2018 een duidelijker beeld over de klachten zal geven aangezien met ingang van 1 januari 2018 een klachtenregistratiesysteem operationeel is. De Koninklijke Marechaussee meldt dat er naast 1.426 klachten (waarvan 864 afkomstig van Schiphol) 11 complimenten, 40 informatieverzoeken en 53 doorverwijzingen plaatsgevonden hebben. 12 klachten zijn niet in behandeling genomen.

Dit jaar is er voor het eerst een uitsplitsing gemaakt tussen Wob-verzoeken en Wiv-verzoeken. De Wob-verzoeken zijn ten opzichte van 2016 met bijna de helft afgenomen. Alle Wob-verzoeken zijn tijdig afgehandeld waardoor er geen ingebrekestellingen ontvangen werden en dus ook geen dwangsommen uitgekeerd hoefden te worden. Helaas is het grootste deel van de Wiv-verzoeken te laat afgedaan.

BIJLAGE 7: LIJST MET AFKORTINGEN

AAR	=	Air-to-Air Refueling
ABP	=	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ADR	=	Auditdienst Rijk
AMBV	=	Mijnenbestrijdingsvaartuig van de Alkmaar-klasse
AOM	=	Allied Operations and Missions
AOW	=	Algemene Ouderdomswet
ARUMIL	=	Arubaanse Milities
ASE	=	Aircraft Survivability Equipment
ATF	=	Air Task Force
AWACS	=	Airborne Warning And Control System
BBV	=	Brutobeschikbaarheidsvergoeding
BE	=	Bijstandseenheid
BG	=	Battle Group
BH&OS	=	Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking
BHV	=	Bedrijfshulpverlening
BIT	=	Bureau IT-toetsing
BIV	=	Budget Internationale Veiligheid
BMS	=	Battlefield Management System
BS	=	Bestuursstaf
BSB	=	Brigade Speciale Beveiligingsopdrachten
BST	=	Border Security Team
btw	=	Belasting toegevoegde waarde
CARC	=	Chemical Agent Resistant Coating
CARD	=	Coördinated Annual Review on Defence
CARIB	=	Caribisch Gebied
CBO	=	Crisisbeheersingsoperaties
CDC	=	Commando DienstenCentra
CFK	=	Chloorfluorkoolstoffen
CIDW	=	Compagnie in de West
CIED	=	Counter Improvised Explosive Devices
CIMIC	=	Civil-military Cooperation
CIS	=	Communicatie- en Informatiesystemen
CKMAR	=	Commando Koninklijke Marechaussee
CLAS	=	Commando Landstrijdkrachten
CLSK	=	Commando Luchtstrijdkrachten
CMH	=	Centraal Militair Hospitaal
CODemo	=	Commissie Defensie Materieel Ontwikkeling
COID	=	Centrale Organisatie Integriteit Defensie
CONTCO	=	Contingentscommando
CURMIL	=	Curaçaose Milities
CZSK	=	Commando zeestrijdkrachten
DBBO	=	Defensie Beveiligings- en Bewakingsorganisatie
DBBS	=	Defensie Bewakings- en Beveiligingssysteem
DBV	=	Dienst Beveiliging Vastgoed

DCHR	=	Dienstencentrum Human Resources
DCOID	=	Dienstencentrum Internationale Ondersteuning Defensie
DCS	=	Direct Commercial Sales
DDG	=	Duik- en Demontegroep
DGI	=	Defensiegerelateerde industrie
DGLC	=	Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando
DHC	=	Defensie Helikopter Commando
DIS	=	Defensie Industrie Strategie
DMO	=	Defensie Materieel Organisatie
DMP	=	Defensie Materieel Proces
DNB	=	De Nederlandse Bank
DTD	=	Defensie Tandheelkundige Dienst
DTO	=	Defensie Telematica Organisatie
DVD	=	Dienst Vastgoed Defensie
DVOW	=	Defensiebrede Vervanging Operationele Wielvoertuigen
EATC	=	European Air Transport Command
EDA	=	Europees Defensie Agentschap
EDAP	=	Europees Defensie Actieplan
EDF	=	Europees Defensiefonds
EDIDP	=	European Defence Industrial Development Programme
EFP	=	Enhanced Forward Presence
EGB	=	Eerstelijns Gezondheidszorg Bedrijf
EODD	=	Explosieven Opruimingsdienst Defensie
EOV	=	Elektronische oorlogsvoering
EPA	=	Energie Prestatie Adviezen
ERP	=	Enterprise Resource Planning
ETS	=	Event Trigger System
EU	=	Europese Unie
EUBAM	=	EU Border Assistance Mission
EUBG	=	European Battle Group
EUFOR	=	European Force
EULEX	=	European Union Rule of Law Mission (Kosovo)
EUMM	=	European Union Monitor Mission
EUNAVFOR	=	EU Naval Force
EUPM	=	European Union Police Mission (Bosnië-Herzegovina)
EUPOL	=	European Police
EUPST II	=	European Union Police Services Training
EUSEC	=	European Security
EUTM	=	European Training Mission
EVDB	=	Europees Veiligheids- en Defensiebeleid
FGBADS	=	Future Ground Based Air Defence System
FHQ	=	Field Headquarters
FMS	=	Foreign Military Sales
FNIK	=	Financiering nationale Inzet Krijgsmacht
FPS	=	Flexibel Personeelssysteem

FPU	=	Flexibel Pensioen en Uittreden
GrIT	=	Grensverlegende Informatie Techniek
HCFK	=	Chloorfluorkoolstofverbinding
HGIS	=	Homogene Groep Internationale Samenwerking
HNS	=	Host Nation Support
HQ	=	Headquarter
HRB	=	Hoog Risico Beveiliging
HRF(L)HQ	=	High Readiness Forces (Land) Headquarters
HVD	=	Herbeleggingsplan Vastgoed Defensie
ICMS	=	Intensivering Civiel-Militaire Samenwerking
IED	=	Improvised Explosive Devices
IGV	=	Infanterie Gevechtsvoertuig
IL&T	=	Inspectie Leefomgeving en Transport
ILS	=	Integrated Logistic Support
IND	=	Immigratie- en Naturalisatie Dienst
ISAF	=	International Security Assistance Force
ISR	=	Information Storage and Retrieval
ISTAR	=	Intelligence Surveillance, Target Acquisition and Reconnaissance
IV	=	Informatievoorziening
IVENT	=	Informatievoorziening en Telematica
JEF	=	Joint Expeditionary Force
JISTARC	=	Joint Intelligence Surveillance Target Acquisition and Reconnaissance Command
JPO	=	Joint Strike Fighter Program Office
JSF	=	Joint Strike Fighter
JSO	=	Joint Special Operations
JSS	=	Joint Support Ship
KFOR	=	Kosovo Force
KG	=	KennisGebruik
KMA	=	Koninklijke Militaire Academie
KPU	=	Kleding en Persoonsgebonden Uitrustingsbedrijf
KWNL	=	Kustwacht Nederland
LCF	=	Luchtverdedigings- en Commandofregat
LCW	=	Logistiek Centrum Woensdrecht
LOT	=	Liaison and Observation Team
LPD	=	Landing Platform Dock
LRIP	=	Low Rate Initial Production
LRRPTG	=	Long Range Recce Patrol Task Group
MARIN	=	Maritiem Research Instituut Nederland
MB OOV	=	Militaire Bijstand voor de handhaving van de Openbare Orde en Veiligheid
MB SHRO	=	Militaire Bijstand voor de Strafrechtelijke Handhaving van de Rechtsorde
ME	=	Mobiele eenheid
MECHBRIG	=	Gemechaniseerde Brigade
M&O	=	Misbruik en oneigenlijk gebruik

MGGZ	=	Militair Geestelijke Gezondheidszorg
MICM	=	Masterclass Integrated Compliance Management
MILSATCOM	=	Militaire Satellietcommunicatie
MINUSMA	=	Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali
MIVD	=	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
MKB	=	Midden- en Kleinbedrijf
MM	=	Materials Manegement
MoU	=	Memorandum of Understanding
MPO	=	Materieel Projecten Overzicht
MRC	=	Militair Revalidatie Centrum
MRTT	=	Multi Role Tanker Transport
MSOB	=	Militaire Steunverlening in het Openbaar Belang
MTV	=	Mobiel Toezicht Veiligheid
NAHEMA	=	NATO Helicopter Management Agency
NATO	=	North Atlantic Treaty Organisation
NATRES	=	Nationale Reserve
NAVO	=	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCTV	=	Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid
NDMC	=	Nationale Datalink Management Cel
NEC	=	Network Enabled Capabilities
NFO	=	Normal Framework Operations
NGO	=	Non-Governmental Organisation/Niet-Gouvernementele Organisatie
NH-90	=	Naval Helicopter – 90
NIC	=	National Intelligence Cell
NIMCIS	=	Nieuwe Generatie Mariniers Communicatie- en Informatie-systeem
NLMARFOR	=	Netherlands Maritime Forces
NLR	=	Nationaal Lucht- en Ruimtevaartlaboratorium
NLTC	=	Netherlands Liaison Team Centcom
NRF	=	NATO Response Force
NSE	=	National Support Element
NSPA	=	NATO Support and Procurement Agency
NTCB-I	=	NATO Training and Capacity Building Iraq
NTM	=	Notice To Move
NTM-A	=	NATO Training Mission Afghanistan
NTM-I	=	NATO Training Mission Iraq
NVWA	=	Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit
OG	=	Operationeel gereed
OGRV	=	Operationele Grondverdediging
OHQ	=	Operational Headquarters
OIR	=	Operation Inherent Resolve
OM	=	Openbaar Ministerie
OOCL	=	Operationeel Ondersteuningscommando Land
OPCO	=	Operationeel Commando
OPV	=	Ocean Going Patrol Vessel

PESCO	=	Permanent Structured Cooperation
POP	=	Persoonlijk Ontwikkelplan
PPS	=	Publiek-Private Samenwerking
PRT	=	Provincial Reconstruction Team (Afghanistan)
PSFD	=	Production, Sustainment and Follow-on Development
PW	=	Politiewet
QRA	=	Quick Reaction Alert
RCA	=	République Central Africaine
RDTF	=	Redeployment Task Force
R&D	=	Research and Development
REP	=	Re-employment programma
RHB	=	Rijkshoofdboekhouding
ROC	=	Regionaal Opleidingscentrum
RPAS	=	Remotely Piloted Aircraft System
RPV	=	Remotely Piloted Vehicles
RSM	=	Resolute Support Mission
RSQN	=	Raiding Squadron
RVB	=	Rijksvastgoedbedrijf
RVS	=	De Ruyter van Steveninckkazerne
RWT	=	Rechtspersoon met een Wettelijke Taak
SAC	=	Strategic Airlift Capability
SAR	=	Search and Rescue
SBK	=	Sociaal Beleidskader
SEWACO	=	Sensoren, Wapen- en Commandosystemen
SFIR	=	Stabilization Force Iraq
SKIA	=	Strategische Kennis & Innovatie Agenda
SLA	=	Service Level Agreement
SMART-L	=	Signal Multibeam Acquisition Radar for Targeting Longrange
SNMCG1	=	Standing NATO Mine Counter Measures Group
SNMG1	=	Standing NATO Maritime Group 1
SOF	=	Special Operation Forces
SSD	=	Security Sector Development
SSR	=	Security Sector Reform
STANAG	=	Standardisation Agreement
SVP	=	Strategisch Vastgoedplan
SZVK	=	Stichting Ziektekostenverzekering Krijgsmacht
TACTIS	=	Tactische Indoor Simulator
TF(U)	=	Task Force (Uruzgan)
TNO	=	Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
UAV	=	Unmanned Aerial Vehicle
UKW/UGM	=	Uitkeringswet Gewezen Militairen
UNAMID	=	United Nations African Union Mission in Dafur
UNIFIL	=	United Nations Interim Forces in Lebanon
UNMISS	=	United Nations Mission in South Sudan
UNPOL	=	United Nations Police

UNTSO	=	United Nations Truce Supervision Organisation
USK	=	Uniform Subsidiekader rijksoverheid
VDS	=	Motie Van Der Staaij
VEVA	=	Veiligheid en Vakmanschap
VIP	=	Very Important Person
VJTF	=	Very High Readiness Joint Task Force
VMS	=	Veiligheidsmanagementsysteem
VN	=	Verenigde Naties
VOSS	=	Verbeterd Operationeel Soldaat Systeem
VPD	=	Vessel Protection Detachment
VT	=	Voorafgaand toezicht
VTE	=	Voltijdsequivalent
WIV	=	Wet op de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten
ZBO	=	Zelfstandig Bestuursorgaan

Rijksjaarverslag 2017 x Defensie

Aangeboden aan de Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal door de Minister van Financiën.

Vervaardiging parlementaire stukken en begeleiding productieproces

Sdu Uitgevers
afdeling Dataverwerking
e-mail traffic@sdu.nl

Vormgeving omslag
Studio Dumbar

Uitgave
Ministerie van Financiën

www.rijksbegroting.nl

